

Földvály Miklós István

Hazánk legrégebb liturgikus könyve, a *Sacramentarium Ungrorum*

Radó Polikárp, a magyar középkor liturgikus forrásanyagának első módszeres feldolgozója 1939-es tanulmányában a *Szelepcsényi-kódexet* mutatta be mint hazánk első fennmaradt szertartáskönyvét.¹ A ma már inkább *Nyitrai kódex*ként ismert,² felvidéki (talán garamszentbenedeki) bencés evangéliumskönyvtől hamarosan elvitatta ezt a megtisztelő címet két zágrábi kézirat, amelyek 1941-ben, Dragutin Kniewald közleményei révén mint *Hartvik-agenda*, illetve *Esztergomi benedikcionále* váltak a tudományos közbeszéd részévé.³ Így mutattam be őket én is a két forrás kritikai kiadásait előkészítő kismonográfiáimban, amelyek 2014-ben, majd 2017-ben jelentek meg.⁴

A 2023-as év azonban váratlan eredményt hozott egy olyan területen, ahol már rég nem számítottunk újdonságra. Október 9-én egy prágai művészettörténész, Kateřina Kubínová kért tőlem hozzáférést az *Usuarium* digitális gyűjteményhez és adatbázishoz. Mint leveléből kiderült, az olomützi (Olomouc) káptalani könyvtár⁵ CO 584-es jelzetű kódexének kutatásához szeretne volna használni az ott elérhető referenciákat. Amikor a hozzáféréssel együtt felajánlottam neki további segítségemet, megírta, hogy a kézirat biztosan Magyarországról származik, az eddigi vélemények 11. századnak tartják, de ő kétli, hogy a 13. századnál hamarabb Csehországba került volna; biztos viszont abban, hogy valamiféle kapcsolatban áll Küssén (Güssing, Németújvár) rövid életű monostorával.⁶ Az értesülés

¹ RADÓ 1939, 352–412.

² Nitra, Diecézna knižnica, jelzet nélkül. Hasonmás kiadása és átírása: SOPKO, VALACH, 1987. Digitálisan elérhető – adatbázisba vitt teljes tartalmával együtt – a 403-as azonosító alatt: FÖLDVÁRY és mtsai, „Usuarium: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period”, <https://usuarium.elte.hu/>, 2015. Az adatbázisra a továbbiakban az USU előtaggal és a forrás azonosítójával hivatkozom (pl. USU 403). A legfontosabb korai magyar liturgikus könyvek rövid bemutatása és bibliográfiája: *Az Árpádok országa, Tanulmányok és katalógus*, 2022, 340–355.

³ KNEWALD 1941a, 1–21; Uő 1941b, 213–231. (USU 260, 261).

⁴ FÖLDVÁRY 2014; Uő 2017.

⁵ Olomoucká kapitulní knihovna, ténylegesen az opavai járási levéltár olomützi részlegében: Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc.

⁶ Quizin vagy Quizun monostorát 1157-ben alapította Wolfer ispán, a Héder nemzetség és a Kőszegi család egyik őse Szűz Mária tiszteletére. Pannonhalma alá tartozott, három apátja is az ottani szerzetesek közül került ki. 1180 körül III. Béla feloszlatta és helyébe végvárat emelt. A szer-

azonnal felkeltette az érdeklődésemet. A ránk maradt 11. századi forrásanyagot régóta lezártak hittük, és úgy tudtuk, a magyar eredetű szakramentáriumok korpusza sem áll többől, mint a *Szent Margit-szakramentárium* és a *Pray-kódex*.⁷ Ha a könyv valóban magyarországi, az mind keresztény államiségünk első évszázadát, mind a szakramentáriumkutatót illetően döntő felfedezéssé teszi.

A gyűjtemény kurátora, Štěpán Kohout közreműködésével Kubínovától napokon belül hozzájutottam a kézirat digitális másolatához. A hír igaznak bizonyult, sőt első saját vizsgálódásaim újabb érvet szolgáltatnak nemcsak a magyarországi rendeltetés, hanem a viszonylag tartós magyarországi használat mellett is. A másolatot 7775-ös azonosítószám alatt hamarosan elérhetővé tettük az *Usuariumon*,⁸ a felfedezést bemutattam a Magyar Hagiográfiai Társaság 2023. november 13-ai ülésén, Horváth Balázs kollégám pedig néhány hónapon belül elkészítette és elektronikus formában közzé is tette a kódex átírását.⁹ Mivel Kúszén Pannonhalma (akkor Szent Márton-hegy) alapítása volt, a kéziratot pedig színvonalas iniciálék díszítik, elsősorban a főapátság és a művészettörténet képviselői figyeltek fel az újdonságra. Ennek volt köszönhető, hogy Takács Imre professzor, illetve Hortobágyi Cirill hivatalban lévő és Várszegi Asztrik emeritus főapát közbenjárására az olmtüzi gyűjtemény hajlandónak mutatkozott restaurálni a szakramentáriumot, és akár kölcsön is adni az „Uros apát és műve” címmel megrendezett, 2024 novemberében lezárult kiállításra.¹⁰ A kölcsönzésre végül szervezési nehézségek miatt nem került sor, de remélhetőleg a közeljövőben adódik alkalom, hogy a magyar közönség megtekinthesse történelmünk e kivételes emlékét.

A széles körű érdeklődés ellenére egyelőre nem született olyan publikáció, amely a szakmai nyilvánosságot összefoglalóan tájékoztatta volna az olmtüzi

zetesek Pannonhalmára tértek vissza. Alapítólevelének 1230 körüli, rövidített másolata: Pannonhalma, Főapátsági levéltár, Capsa 18R, vö. *Paradisum plantavit, Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, 2001, 406–460 (I. 15.). Említései Kézainál és a *Képes Krónikában*: SZENTPÉTERY, Reprint kiegészítéssel, eredeti kiadás: 1937–1938, 1999, I. 189, 296. Szakirodalom: F. ROMHÁNYI 2000, 64; KISS, ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2012, I. 173–175; HORVÁTH 2015, 6–19.

⁷ A *Pray-kódex* háromkötetes kiadása (facsimile, kritikai kiadás, kommentárkötet) megjelenés előtt áll. A *Szent Margit-szakramentárium* kiadásának kézirta hozzáférhető Horváth Balázs oldalán az academia.edu felületén: HORVÁTH Balázs, „Sacramentarium sanctae Margaritae. Textus”, elérés 2025. január 13., https://www.academia.edu/113497578/Sacramentarium_sanctae_Margaritae_Textus. Párhuzamosan megjelent kiadása: DANČUO 2024. (USU 717, 710).

⁸ Ezt az első, nem egészen szabályos közzétételt az olmtüzi érsekség 2025. január 21-én kelt levele hagyta jóvá (iktatószám: 348/2025/AA-8). Štěpán Kohout és Vít Němec közvetítésével Antonín Basler segédpüspök és kancellár nemcsak a másolatnak az *Usuariumon* való közléséhez járult hozzá, hanem ingyen rendelkezésünkre bocsátotta a kézirat nagy felbontású digitális másolatát is. A korábbi, gyengébb minőségű képanyagot erre cseréltük ki.

⁹ HORVÁTH, „Sacramentarium Ungorum. Textus”, elérés 2025. január 13., https://www.academia.edu/113524778/Sacramentarium_Ungorum_Textus.

¹⁰ A kiállítás katalógusa: *Uros apát és műve, Egy tevékeny élet Szent Márton szolgálatában*, 2024.

kódex jelentőségéről. A jelen írás ezt a hiányt kívánja pótolni abban a reményben, hogy számos további tanulmány, és hamarosan a kritikai kiadás is követni fogja.

A nagypénteki könyörgés

A kézirat magyarországi rendeltetését a királyért és általában a világi hatalomért mondott, negyedik nagypénteki könyörgés¹¹ teszi kétségtelenné. Az 55r főlíón szereplő ima ugyanis ezzel a kéréssel fordul Istenhez: „respice ad Romanum atque Ungrorum Francorum benignus imperium”. Jóllehet a szórend esetlen, az „Ungrorum” szó a teljes szöveget lejegyző kéz munkája az írásfolyamat minden megszakítása nélkül.

A nagypénteki ima legősibb és egyben legelterjedtebb szövege itt a római birodalmat említi („Romanum imperium”).¹² Ezt néhol és már egészen korai forrásokban az általánosabb keresztény birodalomra cserélték („Christianum imperium”).¹³ Mindkét változat minden korban és térségben előfordul, de az arányokat tekintve megállapíthatjuk, hogy a „Romanum” vagy „Romanorum” jelző ősi és inkább a mediterrán térségre jellemző,¹⁴ míg a „Christianum” és származékai („Christianorum”, „Christianissimum”) a germán tájon és határvidékein népszerűbbek,¹⁵ így az érett középkortól kezdve Magyarországon is.¹⁶ Ritkán a két változat együtt is előfordul; az ilyen kéziratok némelyike utólag törli a „Romanum” szót, ezzel is egyértelművé téve a változás irányát. A többség mindenesetre nem sietett alkalmazkodni a politikai realitásokhoz, és még a nyomtatványkorban, sőt

¹¹ A könyörgések egyértelmű azonosítására, ahol lehet, a *Corpus orationum* összkiadás (a továbbiakban CO; nem összetévesztendő az olmtüzi jelzetek előtagjával) számozását használom: MOELLER, CLÉMENT, COPPIETERS ’T WALLANT 1993. Digitálisan kereshető: Usuarium/Texts/Corpus Orationum. A gyűjtemény tartalmazza a latin rítusok nyomtatott kiadásban megjelent szertartáskönyveinek minden misekönyörgését. A nagypénteki könyörgés azonosítója eszerint: CO 3846. A könyörgéssorozathoz általában: CAPPUYNS 1938, 18–31.

¹² DESHUSSES 1971, I, 177. (No. 345). Ugyanakkor a „sive Francorum” betoldás már a legősibbnek tartott gelaziani szakramentáriumban megjelenik: MOHLBERG 1960, 66.

¹³ CATELLA, DELL’ORO, MARTINI 2005, 240. (No. 310); ROGGER, DELL’ORO 1983, 165. (No. 401).

¹⁴ A „Romanorum” alak csak a 13. századi Perugiából adatolt (USU 1140). Az elemzés forrásairól ld. alább.

¹⁵ A „Christianorum” alak különösen normann, burgund és spanyol területeken gyakori. A „Christianissimum” alak csak Ratzeburgban, a pálosoknál és a *Szent Margit-szakramentáriumban* adatolt; valószínűleg a könyörgést megelőző invitáció „pro Christianissimo imperatore” szókapcsolatának hatása alatt áll.

¹⁶ A „Romanum” alak Magyarországon csak a *Pray-kódexből* és a Deissmann 49-es jelzetű *Isztambuli misszáléból* ismert (USU 1191). Minden más forrás a „Christianum” alakot vagy származékait hozzá, így a nyomtatott *Esztergomi misekönyv* is: DÉRI 2009, 198.

a nagyhét 1951-es reformjáig a *Missale Romanum* kiadásában is a „respice ad Romanum benignus imperium” maradt az uralkodó megfogalmazás.¹⁷

A nyugati keresztény világon belüli népekre vagy országokra ritkán alkalmazták a formulát. Bár a Magyar Királyságban a Rítuskongregáció 1896. július 6-ai rendelete – vélhetően a millennium tiszteletére – engedélyezte, hogy a könyörgés teljesen új szöveggel az apostoli királyért és országáért szóljon, majd a Habsburgok trónfosztása után egyszerűen elhagyták az imát, e fejlemények jellegzetesen újkoriak.¹⁸ Középkori könyvekben már az „ország” („regnum”) megjelölés is kivételesnek számít, és csak elvétve találkozunk a rómainál vagy a kereszténytől különböző jelzőkkel. A trienti zsinat előtti nyomtatott misszálékat áttekintve¹⁹ csak szórványos példákat találtam hispán és gall területekről. Ávilában Kasztíliaért („Castellae regnum”), Sevilában Spanyolországért könyörögtek („Hispanum regnum”). Rodez-ban és Bordeaux-ban a frankok, jobban mondva a franciák országáért („Francorum regnum”), de a formula Bordeaux-ban legalábbis biztosan újabb keletű: a nyomtatott misszáléval máskülönben megegyező 14. századi kéziratok még nem tartalmazzák. Limoges-ban egyenesen a frankok birodalmáról van szó („Francorum imperium”), és ebben az esetben a szövegválasztás következetesnek tűnik: ugyanígy szerepel a hely már egy 12. századi limoges-i szakra-

¹⁷ Pl. *Missale Romanum ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restitutum*, Reimpressio: Bonn, 2006 (Roma, Typographia Vaticana, 1920), 219. Az új, minden történelmi előzményt nélkülöző szöveg az államfőként: „Pro res publicas moderantibus... respice benignus ad eos, qui nos in potestate regunt, ut ubique terrarum, dextera tua protegente, et religionis integritas, et patriae securitas indesinenter consistat”. *Ordo hebdomadae sanctae instauratus* (Città del Vaticano: Typographia Vaticana, 1956), 65. Így került a máig érvényben lévő 1962-es római misekönyvbe is: SODI, TONIOLO 2007, 171. A II. vatikáni zsinat után megújított misekönyv is csak stilisztikai változtatásokat eszközölt: „Pro rempublicam moderantibus... respice benignus ad eos, qui nos in potestate moderantur, ut ubique terrarum populorum prosperitas, pacis securitas et religionis libertas, te largiente, consistant”, vö. *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum*, Editio typica tertia (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2002), 195.

¹⁸ Az új invitáció: „Oremus et pro gloriosissimo rege apostolico N., ut Deus et Dominus noster det illi sedium suarum assistricem, sapientiam, qua populum sibi commissum gubernet in omni iustitia et sanctitate ad divinam gloriam et nostram perpetuam pacem.” A könyörgés: „Omnipotens, sempiterna Deus, qui regnis omnibus aeterna potestate dominaris: respice ad Hungaricum benignus regnum, ut et rex, iuste imperando, et populus, fideliter oboediendo, ad gloriam tui nominis et regni tranquillitatem unanimi pietate conspirent.” Vö. *Misekönyv a Missale Romanum szerint latin–magyar szöveggel liturgikus magyarázatokkal és imákkal*, Reprint függelékekkel: Bp., Ős-Kép, 2021 (Paris, Tournai, Roma, Société de S. Jean l’Evangéliste, Desclée és Társai, Szentszéki Kiadók, 1932), 358. Elhagyja: *Magyar–latin misszále az év minden napjára a római misekönyv szerint* (Bp., Stephaneum, 1933), 483.

¹⁹ A CO 3846-os nagypénteki könyörgést 286 forrás alapján dolgoztam fel az *Usuarium* rendszerében. A mintavétel magába foglalja a fennmaradt könyveket kiadó közel 200 egyházi intézmény mindegyikének egy-egy misszáléját. Az eredmények az usuarium.elte.hu/l/ac71 hivatkozás alatt tekinthetők meg. Ugyanitt lehetőség van a szövegváltozatok szűrésére, statisztikai elemzésére és térképes megjelenítésére is.

mentáriumban. A krakkói misekönyv egyik példányában kézzel javították a „Christianum imperium” szavakat a lengyelek országára („Polorum regnum”), és a királyságért való könyörgést külön ima követte a királyért; a katalán Tarragonában magát a birodalomért mondott könyörgést módosították a királyért szólóra („ad regem nostrum”).²⁰

A régebbi kéziratok forrásokban ennél is ritkábbak az egyénített megfogalmazások. Mindössze a Canterbury első normann érseke, Jumièges-i Róbert misekönyveként ismert 11. századi kódexben találkoztam az angolok birodalmára („Anglorum imperium”) tett utalással, illetve egy 1000 körüli hangjelzett beneventói misszále hozza a megindító „tekints jóságosan a lombardok meggyötört maradékára” megfogalmazást („respice ad Langobardorum benignus afflictas reliquias”) – miközben más beneventán könyvek megmaradnak a szokásos „Romanum”-nál. Valamivel elterjedtebb a frankok említése, majdnem mindig a rómaiakkal együtt. Ez a fordulat már igen ősi könyvekben, a *Sacramentarium Gelasianum* leghitelesebbnek tartott példányában, 9. századinak vagy franknak nevezett változataiban, majd egyes, részben ezekre épülő kevert szakramentáriumokban is szerepel, például a *Gellonensében*, az *Echternachi szakramentáriumban* vagy a corbie-i apátság Eligiusról, illetve Ratoldról elnevezett híres könyveiben, és így találtam meg a soissons-i Szent Medárd-apátság egy 12. századi misszáléjában is. A „frank” jelzőt a „római” nélkül csak az anders-i Szent Albin-apátság egyik kódexében és a már említett limoges-i hagyományban sikerült azonosítanom.²¹

Az „Ungrorum” betoldás tehát méltán hívja föl magára a figyelmet. Előzménye talán egy, a „Romanum atque Francorum imperium” változatot hozó mintapéldány volt (ilyen például a corbie-i úgynevezett *Eligius-misszále*), amelybe nyelvtanilag kissé szervesen toldották be a magyarok birodalmára való hivatkozást. Az eredeti szándék a „Francorum” felülírása lehetett a sorok közé beírt „Ungrorum”-mal, de az olmützi kódex másolója mindkettőt megtartotta.

A hely tehát a kódexben eredeti, tág földrajzi és történelmi kontextusában jelentős, és aligha magyarázható a magyartól különböző népre tett hivatkozásként. Az olmützi kódexet ezért megalapozottan illehetjük a *Sacramentarium Ungrorum* (a továbbiakban: SU) munkacímmel. Máskülönben viszont csalódást okoz annak, aki a magyar liturgiához kapcsolódó tartalmi vonatkozásokat keres benne. A kézirat egyrészt korábbi annál, hogy az 1083-ra kanonizált magyar szentek megjelenhetnének akár a naptárban, akár a szanktoráléban,²² másrészt tartalmilag túlságo-

²⁰ Ávila (USU 190), Sevilla (USU 57), Bordeaux (USU 5812, de 208, 209), Rodez (USU 5845), Limoges (USU 1483, ugyanígy 330), Krakkó (USU 99 [BSB München, 2 Inc.c.a. 2743 m, 75r]), Tarragona (USU 59).

²¹ Canterbury (USU 2649), Benevento (USU 938), *Gelasianum* (USU 961), *Gellonense* (USU 3247), *Echternach* (USU 3213), Eligius (USU 3249), Ratold (USU 1200), Soissons (USU 3275), Angers (USU 97).

²² Magyar szentek ünnepnapjairól először az 1092-es szabolcsi zsinat aktáinak XXXVIII. fejezete szól, kiadása: ZÁVODSZKY, Eredeti kiadás: Bp., Szent István Társulat, 1904, 2002, 79–164. Ez a jegyzék nem elrendeli a vonatkozó ünnepeket, hanem azokat a napokat sorolja föl, amelyeken

san is tiszta szakramentárium ahhoz, hogy magyar eredetre vall rendkívüli rítusok, például körmeneti szertartások vagy szentelsek szerepeljenek benne. A szövegek válogatása és elrendezése sem tájékoztató, mert a könyv nagyobb mértékben merít a *Sacramentarium Gelasianum*bl,²³ mint a szigorúan a *Gregorianum*ra épülő korai szakramentriumaink vagy – a zágrábi hagyományt kivéve – bármely későbbi miseknyvnk.²⁴ Egyedül a 9v flira utólag beírt Szent Ilona-mise könyörgései azok, amelyek összefüggésbe hozhatók a ksbbirl adatolt magyar szerknyvekkel. Mindezekre az elemekre hamarosan visszatérek, de az alapvető következtetést már itt levonhatom: a SU kétségkívül magyarországi könyv, nyilvánvalóan korábbi, mint bármelyik az eddig ismertek kzl, de kívül esik liturgikus hagyomnyunknak azon az ramlatn, amelyet a 11. századi zágrábi kéziratoktól a 16. század végén Telegdi Miklós által kiadott, utolsó esztergomi nyomtatvnyokig tudunk követni.²⁵

A cseh kutatás eredményei

Mielőtt saját hozzjárulsm ismertetésére és egyúttal ezen ellentmondás feloldására trnk t, a cseh kutatás eredményeit foglalom össze. Az eddig megjelent írások vagy elhangzott előadások Stanislav ervenka zenetudstl, Pavol ern mvszettrtnsztl,²⁶ tpn Kohout levéltári kurtortl és Kateřina Kubinov mvszettrtnsztl származnak.

ervenka 1990-ben *Jegyzetek a XIII. század előtti olmützi liturgikus és zenei könyvekről* címmel közölt tanulmányt.²⁷ Ebben csak jegyzetszeren, néhány bekezdés erejéig foglalkozott a CO 584-es kódexszel.  mg – paleográfiai vélemények nyomán – gy tudta, hogy a kézirat a 11. század második feléből származik.²⁸ A 12. század eleji kiegészítésnek tlt kalendárium és a szanktorále alapján mo-

kötelező a munkaszünet („Istae vero festivitates feriandae sunt per annum”); elsősorban si, általános ünnepeket. István, Imre s Gellért kultuszára vonatkozólag ezért legfeljebb „terminus ante quem”, és nem jelenti más magyar szentek tiszteletének korabeli hiányát: FÖLDVÁRY 2014, 27. A 13. század elejinek tartott *Németújvári misszále* eredeti szanktorljbl még mindig hiányoznak a magyar szentek, jllehet kalendáriumában és lapszéli ptlsokon már megvannak: DOBSZAY 1984, 7.

²³ A gelazn szakramentárium délnémet vltoztatval való kapcsolathoz ld. ervenka írásainak ismertetését alább, illetve e vélemény részleges kritikájához az 5. részben elemzett mintvteleket.

²⁴ A szakramentriumokrl és kutatstrtnetkrl a legújabb áttekintés: WESTWELL 2024, 39–84.

²⁵ *Ordinarium Strigoniense* 1580 (USU 302); *Agendarius* 1583, 1596 (USU 264, 266), kiadása: VARGA 2022. Mg az 1580-as *Ordinarium* a kzkori gyakorlat hiteles és sokszor legrszletgazdagabb tanúja, addig az *Agendarius* címe és előszava ellenére a korszellemnek megfelelő reformritule, amely gyökeresen szakt az esztergomi örökséggel.

²⁶ ervenka és különösen ern munkáinak szakszerű kivonatolsrt Suba Katalin művészettörténész kollégámnak tartozom köszönettel.

²⁷ ERVENKA 1990, 93–94.

²⁸ Forrsaihoz *uo.*, 105., 11. jegyzet.

nasztikus háttérrel feltételezett. Kiemelte, hogy a naptárban szerepel Szent Vencel és Adalbert (Vojtěch), de elismerte, hogy mindkét kultusz hamar túllépte Csehország határait, ezért a nevek önmagukban nem bizonyítják a forrás cseh eredetét. Felhívta a figyelmet a kalendáriumhoz fűzött történeti, főként obituáriumbejegyzésekre is. Ezek szerint a 12–13. századból valók, és szláv nevek is előfordulnak bennük. A legfontosabbnak a Márk püspök felszentelésére utaló, alább részletezendő bejegyzést tartotta, amelyből magyarországi használatra következtetett.

A liturgikus tartalom első elemzőjeként előbb a könyv elején szereplő miseordinárium sajátos vonásait emelte ki. A felajánlás szövegei testvérekről és nővérekről („fratres et sorores”) beszélnek, illetve őket szólítják meg. A kánon eleje, bár név nélkül, említi a püspököt és a királyt. A Miatyánk utáni embolizmus az itt szokásos apostolokon kívül István, Vitus, György és Orbán mártírok, majd Korbinian, Márton, Benedek hitvallók és Felicitas, Walpurga és Margit szüzek közbenjárását kéri. Vitus szerint Prágára utalhat,²⁹ István esetleg Esztergomra, ha nem egyszerűen mint az első vértanú nyitja a sort; Korbinian Freising patrónusa, Walpurga testét pedig Hildesheimből Eichstättbe vitték át, így Červenka e szentekből bajor kapcsolatra következtetett. Szent Orbán segítségül hívását az első kereszteshadjáratot meghirdető II. Orbán pápával hozta összefüggésbe, és erre építve a kódexet a 11. század utolsó évtizedeire keltezte.

A miseproprriumok vizsgálata során felfedezte a magyarokat említő nagypénteki könyörgést, majd a szanktorále ünnepeit áttekintve megállapította, hogy válogatásuk és elrendezésük a frank gelazián szakramentáriumok alemann hagyó-

²⁹ Az embolizmus – mint látni fogjuk – nyilvánvalóan nem Magyarországhoz kapcsolódik, de Vitus (Vid) kultuszáról van korai esztergomi adat is. Lodomér érsek 1284-ben engedélyezi az ágostonrendi szerzeteseknek, hogy veszély esetén a hegyfoki Szent Vitus-templomba meneküljenek. E templomot az utóbbi években régészetiileg is sikerült azonosítani. Alapítása vélhetően ugyanúgy az ezredfordulóra megy vissza, mint az ismertebb Szent István-templomé. Az oklevélrészlet: „in basilica beati Wythi in promontorio castri Strigoniensis, quae est cappella Strigoniensis ecclesiae”, KNAUZ, DEDEK, 1874, II. 184. A lelet ismertetése és a korábbi említések: HORVÁTH 2015, 193–256, a helyszínről: 221–222 (az értesülést Takács Imrének köszönöm).

mányával rokon.³⁰ A votív misék egyes szövegei miatt azt feltételezte,³¹ hogy a kódex valamely királyi alapítású magyarországi monostor apátjának készülhetett az Orbán pápával kortárs Szent László idejében. Végül tudomásul vette, hogy a zenetörténet kutatójának be kell érnie néhány német típusú adiasztematikus neumával, amelyeket az „Oremus, Flectamus genua, Levate” felszólítások fölé írt be a notátor (54r–56r; egyébként a 14v prefációdialógusa fölött is vannak neumák).

Szintén Červenka volt az, aki egy 2009-es könyvfejezetben³² a CO 584-es kódexet Olmütz legkorábbi liturgikus emlékei közt tárgyalva felvetette, hogy a magyar–morva kapcsolat kulcsa Hradisko monostora lehetett.³³ Az intézményt I. Ota (Ottó) olmützi herceg alapította 1077-ben, Ota felesége pedig nem volt más, mint a magyar Euphemia, I. Béla vagy I. András királyunk egyik leánya. Más kutatók szerint egyébként a monostor alapítólevelének árengájához Százd (Szad) apátságának alapítólevele szolgált mintaként.³⁴ Červenka szintén magyar hatást

³⁰ Az alemann hagyományra való általános hivatkozás az ún. *Sangallense* vagy *Remedius-szakramentárium* (USU 965) kiadásbeli címére utal: MOHLBERG 1971, 1918. A szentek egyezése valóban figyelemreméltó, de nem teljes. A *Sangallense* több régi római ünnepet őriz meg, a SU viszont több újabb ünnepet tartalmaz. A *Sangallense* többletei naptári sorrendben: Mária és Márta, Soter, Zoticus és Ireneus, Perpetua és Felicitas, Euphemia, Iuvenalis, Gervasius és Protasius vigíliája, Donatus, Magnus, Rufus, Priscus, Marcellus és Apuleius, Ágoston átvitele, Cecília vigíliája, Felicitas, András nyolcada, Damasus. A SU többleteit ld. az 5. részben. Sajátos, hogy Felicitas a SU embolizmusában szerepel, de miseformulárja a szanktoráléban nincs. Benedek ünnepét a *Sangallense* júliusban, a SU márciusban jegyzi, illetve a SU különös módon két miseformulárát közöl Marcell pápa ünnepénél: egyet hitvalló és egy másikat vértanú minőségben. A január 21. és 25. közötti ünnepeket tartalmazó ív a SU-ból hiányzik, így Ágnes, Vince, Emerentiana és Macharius, Praeiectus és Pálforduló ünnepét nem tudjuk benne ellenőrizni. A két elrendezés azonban teljesen más. A *Sangallense* a frank gelázian könyvek szokása szerint karácsonnyal kezdődik, és a szentek ünnepeit összefésüli egy olyan év időszaki rendjével, amelyben húsvét március 27-re esnek. A SU éve ádventtel kezdődik, a szentek ünnepeit pedig egy tömbben iktatja be pünkösdtől hetet és a rá következő vasárnap közé, az első húsvét utáni ünnepel, Tiburtius és Valerianus napjával (április 14.) kezdve.

³¹ A hivatkozott helyek: „abbatem... una cum congregatione”, „episcopum atque abbatem” (151r); „abbatum, canonicorum, monachorum” (156r), ld. ČERVENKA 1990, 106, 22. jegyzet. Hasonló, apátot, illetve szerzetesi közösséget említő helyek sokféle igényt kiszolgáló Karoling-kori összeállításokra mennek vissza, és a nyomtatványkorig bezárólag megjelennek biztosan szekuláris rendeltetésű könyvek votív szakaszában is.

³² ČERVENKA 2009, 117–118.

³³ Hradiště szó szerint földvárat jelent; nem azonos a szlovákiai Hradiszko (Kisvár, Késmárk) és Radoskő (Ternye, Eperjes) településekkel. A kolostor ma Olmütz része, a városközponttól északkeletre. A 12. század közepéig bencés, utána premontrei szerzetesek lakták. A Přemysl dinasztia olmützi ágának lelki központja és temetkezési helye volt a 11–12. század során. *Ve stopách sv. Benedikta: sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči*, 2002, 33–35.

³⁴ KUMOROVITZ 1963, 4. (16. jegyzet); DRUGA 2023, 113–114. A nemrégiben feltárt százdi apátság Tiszakeszi közelében feküdt egy ártéri szigeten; a tatárjáráskor pusztult el, 1067-es alapítólevele IV. Béla-kori (1267) átiratban maradt ránk: KOVÁCS 2018, 13–26.

vélt felfedezni abban, hogy a monostor az arrafelé állítólag ritka István-titulust nyerte.³⁵

Štěpán Kohout ugyancsak 2009-es írásában a kéziratot még az olmützi gyűjtemény legrégebb darabjának nevezte.³⁶ Átvette a 11. század végi datálást, és azzal egészítette ki a korábbi eredményeket, hogy összekapcsolta a kódexet a káptalan 14. századi könyvjegyzékében szereplő 160., „antiquus liber missalis, circumdatus panno sericeo” tétellel. A szerző időközben pontosította és részben revideálta nem tudományos igénnyel megfogalmazott ismertetését. Mint levelezésünkéből kiderült, az azonosítás eredetileg Miroslav Flodrtól származott.³⁷ Alapja a szakramentárium első föliójának (2r) szintén 14. századi bejegyzése volt, amely „liber collectarum, secretarum et complendorum”-ként határozta meg a kötetet. Ugyanez a kéz írta az olmützi Szent Vencel-székesegyház ingóságainak Flodr által kiadott, 1430-as leltárát.³⁸ Ebben szerepelnek ugyan kéziratok, de egyik leírás sem emlékeztet közelebről a SU-ra, amely kétségkívül régi, de már Flodr idejében sem takarhatta selyemszövet, ugyanis 1845-ben újrakötötték. Az egyetlen, valóban szakramentáriumról szóló bejegyzés a 159. tétel („liber sacramentorum, cuius principium est litteris aureis scriptum”), amely nyilvánvalóan nem a CO 584-re utal. Flodr feltevése nem cáfolható, de meg sem erősíthető. Kohout ma úgy gondolja, hogy a cím röviddel a leltározás után került a CO 584-es kódexbe, és ha az valóban Olmützben volt az 1430-as leltározáskor, akkor valószínűleg az *Item missalia XXVI* cím alatt jegyzékbe yett misekönyvek egyikével lehetett azonos.

Pavol Černý a fentieket 2012-ben *Az olmützi káptalani könyvtár illuminált szakramentáriuma* című tanulmányában bírálta felül és egészítette ki elsősorban művészettörténeti nézőpontból.³⁹ Lényegében e tanulmányt foglalta össze az olmützi és kroměříži (Kremsier) illuminált kéziratok 2020-as katalógusában.⁴⁰ Legfőbb következtetése, hogy a kézirat jelentősen korábbi, mint addig feltételezték, kivitelezése pedig német mintákat követ: a 11. század első negyedében készülhetett a Reichenau és Trier közti térségben. Ez azonban nem jelöli ki a kódex használati helyét: minden cseh kutató egyetért abban, hogy a kéziratot fizikai értelemben létrehozó műhely nem feltétlenül azonos az intézménnyel, amelynek liturgikus használatára szánták, a készítő pedig – amint azt a legújabb szakramen-

³⁵ Félrevezető, hogy az angol nyelvű Wikipédián a Hradisko monostort bemutató szócikk János-titulust ad meg (a cseh szócikk helyesen Istvánt). Szent János az Opatovice monostor patrónusa volt; ide költöztek át a bencések, miután a 12. században premontreiek vették át helyüket. Hradisko alapítólevele: FRIEDRICH 1904, 82–85.

³⁶ KOHOUT 2001, 62–63; Uő 2009, 15–20. Jelenleg a Ioannes Cassianus *Collationes patrum*át tartalmazó CO 181-es kéziratot tartja a gyűjtemény legrégebb darabjának; ezt a 9. századra datálja.

³⁷ FLODR 1960, 181–183.

³⁸ Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, MCO A III c 24 (1430. március 2.).

³⁹ ČERNÝ 2012.

⁴⁰ ČERNÝ 2020.

táriumkutatás is újra meg újra kimutatja⁴¹ – messzemenően figyelembe vehette a megrendelő szempontjait.

A szerző szerint nincs meggyőző bizonyíték arra, hogy a 11. században már léteztek volna cseh földön szkriptóriumok; az első biztosan cseh eredetű kéziratok a 12. század második negyedében keletkeztek. Ennek alapján vitathatónak tartja Červenka megközelítését, aki cseh keletkezésűnek, de magyarországi rendeltetésűnek tartotta a szakramentáriumot. Černý támadta a II. Orbánra vonatkozó felvetést és vele a 11. század végi keltezését is. Mint írja, ebben az esetben az 1083-ra már kanonizált István királynak és más magyar szenteknek jó eséllyel szerepelniük kellene a kalendáriumban vagy a szanktoráléban. Mindennek alapján kíváncsúnak látta az összes szöveg gondos paleográfiai vizsgálatát, maga pedig az egyedüli díszítőelemet képező iniciálék elemzésére tett kísérletet.

Őt illuminátort különböztetett meg. Az A illuminátor volt felelős a közös prefációt kezdő VD („Vere dignum”) ligatúráért (14v), illetve a kánont kezdő T („Te igitur”) iniciáléért (15v). Ezek kidolgozott, arany és ezüst felhasználásával készült munkák, a betűket kitöltő színes félpalmettákkal. Előzményeik már a Karoling-kori tours-i könyvfestészetben megjelennek, de legközelebbi párhuzamaikat a 10–11. század fordulójának trieri művészetében véli megtalálni. A B illuminátor tollal és tintával dolgozott (27v, 28r); technikájára a betűk belső mezejét teljesen kitöltő, néha durván megtörő indák jellemzők. Előzményeiket Černý a kora Ottókor Sankt Gallenből és különösen Reichenauból származó emlékeiben azonosítja, de elismeri, hogy a műkedvelő rajzoló leegyszerűsítette vagy félreértette mintáit, ezért a különbségek nem elhanyagolhatók. A legtöbb iniciále a C illuminátor munkája, aki valószínűleg az 59r fólió tetején olvasható „Iohannes scripsit” tollpróbát is jegyzi. Alkotásaira bizonytalan és néha vázlatos tollrajz és egyes motívumok egyszerűsített vagy egyenesen nyers ábrázolása jellemző (41v, 46r, 22r, 53r, 52v). A minták egyes motívumainak különösebb megértés nélküli átvételéről tanúskodik nála például a hurkok szabálytalan alkalmazása. A legközelebbi párhuzamokat itt is az Ottó-kori könyvfestészet kínálja, különösen annak svábföldi megnyilvánulásai. A szerző D illuminátorként azonosít egy másik művészt, akitől két iniciále (57v, 89r) és a második mellett a belső margón szereplő „RAC scripsit” bejegyzés származik. Az ő kezdőbetűit a betűszárra hurkolt vörös indaornamentika jellemzi. Végül egy további E illuminátor kezének tulajdonít Černý legalább két nagyméretű, feketével rajzolt és pirossal kiszínezett iniciálét (96r, 101r), amelyek a követett mintákat tovább egyszerűsítik.

⁴¹ Igen tanulságos előadások hangzottak el e szempontból a 2023. szeptember 19–21. között Regensburgban megrendezett, „Afterlives of the Gregorian Sacramentary: Latin Mass Books and the Organisation of Liturgical Knowledge (c. 850–1200)” című konferencián. A belőlük készült tanulmánykötetet a Henry Bradshaw Society Subsidia alsorozata készül megjelentetni. Részletesen dokumentált korai eset például, amikor Saint-Denis használatára másoltak szakramentáriumot a Saint-Amand szkriptóriumban: WESTWELL 2024, 16–17. Hasonló példákat hozhatnánk pl. Fulda, Reichenau vagy Sankt Emmeram esetében is.

Mindebből a művészettörténész a Felső-Rajnavidék (Hochrhein–Oberrhein) Ottó-kori hagyományainak befolyása alatt álló műhelyre következtetett, és a kódex keletkezését ennek megfelelően a 11. század elejére tette. Nem kérdőjelezte meg azonban Červenka feltevését, mely szerint az eredetileg magyar monostornak szánt munka a 12. századra, már Jindřich (Henrik) Zdík püspök (1126–1150) ideje előtt Olmützbe került és a hradiskói bencések tulajdonát képezte.⁴²

A nagypénteki könyörgésen és az Olmütz környékén elképzelhető, 11. századi magyar kulturális befolyáson kívül a kódex naptára, pontosabban annak több, a 13. század első felére datált történeti kiegészítése kínál a földrajzi és intézményi környezetre utaló adatokat.⁴³ Kateřina Kubínová elsősorban ezeket vette számba, és vont le belőlük elődeitől részben eltérő következtetéseket, amelyeket 2023. november 22–25-én egy Olmützben rendezett konferencián mutatott be.⁴⁴

Véleménye szerint a Hradisko monostorára épülő érvelés téves; a könyv nem juthatott cseh–morva területre a 13. századnál korábban, és így nem tekinthető a legkorábbi ismert ottani szakramentáriumnak. A kalendáriumban ugyanis április 5-énél (4r) egy, általa a 13. század első felére datált kéztől az „Eodem die obiit Sebastianus abbas” (Ugyanezen a napon hunyt el Sebestyén apát) nekrológiumbejegyzés szerepel, amelyet Kubínová Sebestyénnel, az utolsó küszéni apáttal hoz összefüggésbe. Sebestyénről az utolsó írásos említés 1216-ból való:⁴⁵ feltehetőleg Pannonhalmán fejezte be életét Küszén felosztása után. Hogy Sebestyén apát a győri egyházmegyében működhetett, azt a kutatónő szerint egy másik, december 15-énél olvasható bejegyzés támasztja alá (8r): „Marcus episcopus in Rabanensi consecratur ecclesia” (Márk püspök felszenteltetik a győri [?] egyházban).⁴⁶ Márk püspökről ugyan nincs más adatunk, de a győri püspökök archontológiája a 11–13. században igen hiányos, és megengedi ismeretlen nevű püspökök beiktatását egyes időszakok-

⁴² A cseh irodalomban nem sikerült azonosítanom e megállapítás forrását (Červenka nem ír a püspökről). Talán mint az olmützi új, Szent Vencel-székesegyház felszentelője és az első ottani szkriptórium létesítője merült fel: BISTŘICKÝ 2006.

⁴³ A naptárról Červenka és már a kéziratot először leíró Zemek is úgy vélte, hogy utólag kötötték a szakramentáriumhoz: ZEMEK 1954, 133–137. Kubínová szerint a naptár egykorú a szakramentáriummal, csak írástípusa tér el tőle. A magyar vonatkozású bejegyzések datálását illetően egy Uros apát korabeli oklevélre hivatkozik, amely a szerződést hitelesítők közt Uros után elsőként említi Sebestyén apátot: Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára, Capsarium 1216.

⁴⁴ KUBÍNOVÁ, *The Olomouc Sacramentary CO 584*. A tanulmánykötet megjelenés előtt áll, de a szerző nagyvonalúan rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot és a hozzá tartozó bibliográfiát. Neki köszönhetem a korábbi cseh szakirodalmi tételek megküldését is.

⁴⁵ Ld. a fentebb idézett oklevelet, valamint: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, Árpád-kori új okmánytár*, 1860, 140. (No. 70). Sebestyén apáthoz Kubínová forrása: DRUGA 2023, 374–376.

⁴⁶ Felvetette, hogy Márk azonos lehet azzal a „magister Marcus canonicus et procurator”-ral, aki egy 1234-es oklevél szerint Kozma püspök után igazgatta az egyházmegyét: *Codex diplomaticus Arpadianus*, 325. Vö. EUBEL 1960, 282.

ban.⁴⁷ Nehéz a „Rabanensis” jelző értelmezése is. Győrt ugyanis a középkorban mint „Iaurinum”-ot ismerték és a „Iaurinensis” vagy „Geuriensis” jelzővel hivatkoztak rá.⁴⁸ Ott ömlik ugyanakkor a Rába folyó a Dunába és Győr német neve is „Raab”,⁴⁹ a „Rabanensis” pedig – különösen az „Ungorum” jelző és az olmützi proveniencia által körülhatárolt magyar–morva térségben – nem vezethető le egyetlen más egyházmegye nevéből sem.⁵⁰

Az előadás kidolgozott, írásos változatában Kubínová elsőként közölt részletes kodikológiai leírást és kutatástörténeti összefoglalót az olmützi szakramentáriumról. Érdeklődése ezen felül elsősorban a kalendáriumra terjedt ki. A benne foglalt szentek áttekintése után a naptárat regensburgi mintákkal (a Rocca-, Wolfgang- és II. Henrik-féle, ezredforduló körüli szakramentáriumokkal)⁵¹ hozta összefüggésbe, a miserend Miatyánk utáni embolizmusáról pedig megállapította, hogy szó szerint azonos azzal a változattal, amelyet Ellenhard freisingi püspök szakramentáriumába tartalmaz (1056 előtt), és amelyet utólag jegyeztek be a lapszálon Ábrahám, szintén freisingi püspök 10. századi szakramentáriumába.⁵² E megfigyelések tehát

⁴⁷ GAMS 1957, 323; CZINÁR 1866, 520–521. Korszerűbb adatokkal *A középkori magyar egyház intézménytörténeti és archontológiai kézikönyve* fog szolgálni, amelynek szerkesztői közül Ribi András megerősítette, hogy a győri főpapok sora számos helyen megengedi egy Márk nevű püspök beiktatását. Az archontológiához: *Püspökök, káptalanok, tizedek. Tanulmányok*, 2020.

⁴⁸ A győri egyházmegye középkori történetében legjáratosabb kollégáim (C. Tóth Norbert, Szovák Kornél, Thoroczky Gábor, Ribi András) egyike sem találkozott másutt a „Rabanensis” alakokkal. Takács Imre vetette fel, hogy a 8. században feltűnik Pannonhalma körzetében (Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára, *Acta Antiquiora*, 1237–1240) két ókori római eredetűnek látszó helységrév: egy Pannoniának nevezett falu, a közelében lévő Sabaria falu és a mellettük folyó Pannosa patak. Ha feltételezzük, hogy a stílár antikizálás jellemző volt a korra, az ókori Arrabona neve is megjelenhetett a „Rabanensis” formában, jóllehet így is szokatlan lenne, hogy egy püspök szék hely bevett nevét önkényesen megváltoztassák.

⁴⁹ A Rába folyó neve („Rapa”) latin szövegben először egy, a salzburgi érsek jogait összeíró hamis oklevélben fordul elő a 10. században. Győr nevét németül először egy 1213-as szöveg említi („Rab”). A „Raba” vagy „Roba” alak a rábai főesperes titulusában 1215 óta fordul elő latin pápai oklevelekben. Győr városát latin kontextusban kizárólag az 1271–1273-as hadi eseményeket leíró emlékek nevezik „Rab”-nak: GOMBOS 1937, 2005, 182–183, 758–784, vö. GYÖRFFY 1963, II. 589–598; BÉNYEI és PETHŐ 1998, 5.

⁵⁰ Egyelőre csak egy, a heiligenkreuzi ciszterci apátságnak szóló 1350-es búcsúengedélyben találkoztam a helynév latin változatával: „omnibus venientibus ad ecclesiam Sanctae Crucis in Austria diocesis Rabanensis velimus indulgentiam exhibere” (Stiftsarchiv Heiligenkreuz, Urkunden 1350 XII 03, kiadása: WEIS, eredeti kiadás: 1859, 1971, 211. (No. 205). Az adatot kérdésessé teszi, hogy bár a győri egyházmegye jelentős burgenlandi területeket veszített a trianoni döntés után, a Bécestől délnyugatra fekvő Heiligenkreuz a középkorban sem tartozott hozzá. Egy ugyanazon év júniusából származó oklevél még – helyesen – a passauai püspök alá sorolja az apátságot: „conventus monasterii Sanctae Crucis, ordinis Cisterciensis vestrae Pataviensis diocesis” (Stiftsarchiv Heiligenkreuz, Urkunden 1350 VI 30).

⁵¹ USU 1031, 1038, 548.

⁵² A freisingi változat a SU szentjei közül nem tartalmazza György nevét, aki a 3×3-as elrendezéshez képest is többletnek tűnik: „necnon [et] sanctis martyribus tuis Stephano, Vito, Urbano atque

inkább Bajorországban jelölik ki a kódex feltételezhető mintapéldányainak környezetét. Hozzájuk képest Szent Adalbert bizonyul a legeredetibb, a magyar–cseh–lengyel térségre jellemző többletnek.

Jóllehet Kubínová elemzései – mint a kalendáriumokra és szanktorálékra épülő elemzések általában – nélkülözik a kultuszok jelentőségét és arányait hitelesen érzékeltetni képes, reprezentatív forráshátteret,⁵³ az embolizmus freisingi párhuzamai meggyőző felfedezésnek tűnnek, és valószínű, hogy a naptárnak egy apát, három áldozópap és egy szerpap halálát rögzítő bejegyzései valamely tényleges monasztikus intézmény személyi állományára utalnak. A Küssén–Pannonhalma–Győr háromszögnél sem akadt egyelőre meggyőzőbb felvetés a kódex használati helyére vonatkozóan. Mivel a győri egyházmegye és egész Magyarország legjelentősebb monostora, egyben Küssén anyaintézménye a Szent Márton-hegyi apátság volt, legalább munkahipotézisként elfogadhatjuk, hogy a SU bajor mintapéldányok alapján készült magyar bencések használatára, és az ezredforduló körüli Pannonhalma szokásrendjét őrzi.

A Szent Ilona-mise

A kódex tartósabb magyarországi használata mellett szólnak a naptár és a miseordó közti 9. fólióra utólag bejegyzett szövegek is. Ez a kalendárium ívének üresen maradt utolsó lapja volt.⁵⁴ Rectójára a Szentháromság miséjének változó tételeit írta be egy korábbi, a kalendáriuméhoz közel álló kéz: a szakramentáriumban szokásos három misekönyörgésen és prefáción kívül szerepelnek az énektételek és az olvasmányok is. Nagyobb részük az egész Európában uralkodó válogatásnak felel meg. Az olvasmányok, illetve a graduále és az Alleluja verzusa már megengedik, hogy a szűkebb közép-európai térségre következtessünk belőlük, de közös jellegzetességei a magyar és a cseh egyházaknak.⁵⁵ Az Allelujával kapcsolatban

electis confessoribus tuis Corbiniano, Martino, Benedicto ac beatissimis virginibus tuis Felicitate, Margareta, Waldburga”, ld. USU 4868, 14v; USU 3471, 37v.

⁵³ HORVÁTH 2019, 49–51.

⁵⁴ A kódex ívfüzeteihez: KUBÍNOVÁ, „The Olomouc Sacramentary CO 584”, 3. (az oldalszám a kézírathoz képest értendő). A szerző rögzíti a 79–80. és a 83–84. fóliók közti egy-egy fólió hiányát, de nem jegyzi a január végi szanktoráléból hiányzó bifóliót (a 104–109 termió közepéről, egyébként a kódex nagyrészt szabályos kvaterniókból áll) és a miseordó hiányzó kezdetét, amely valószínűleg az első, elveszett kvaterniót foglalta el.

⁵⁵ Az *Usuarium* jelenlegi anyaga 400-nál is több Szentháromság-mise összevetését teszi lehetővé. Az *O altitudo* szentlecke a források mintegy 32%-ára jellemző, de magyar, cseh és lengyel területeken egyeduralgó és Németországban is többségi. A *Benedictus es [in throno]* graduále-vezus a források megközelítőleg 38%-ára jellemző, a Rajnától keletre lényegében kizárólagos. A *Benedictus es Domine Deus* Alleluja a források nagyjából 68%-ára jellemző, keleten különösképp, bár épp Olmützben és a porosz Warmiában használatos helyette a *Benedictus es Domine super sceptrum*. A *Cum venerit* evangélium a források legalább 37%-ára jellemző, Magyarországon és Csehországban általános.

érdemes kiemelni, hogy a kódexben hivatkozott *Benedictus es Domine in firmamento caelit* Magyarországon idővel fölváltotta egy, talán helyi keletkezésű, külföldön ismeretlen tétel, a *Honor virtus*. Ez a kora 13. századi *Németújvári misszáléban* már a Szentháromság-mise része, de még csak a nászmise többleteként szerepel a késő 12. századi *Pray-kódexben*,⁵⁶ így nem feltétlenül kérhető számon a SU kiegészítésén. Az egyetlen adat, amely szorosabb kapcsolatot sugall a könyv és más korai magyar források között, a posztkommúniót követő „alia oratio”. A *Domine Deus Pater* (CO 2302) ugyan megtalálható a gregorián szakramentárium archaikus változataiban, az úgynevezett *Paduenseben* és *Tridentinumban* is, ám később csak zárványokban él tovább. Megvan ugyanakkor minden korai magyar miseforrásban: a *Szent Margit-szakramentáriumban*, a *Pray-kódexben* és a *Németújvári misszáléban* is, ráadásul az olmtüzi kódexnek megfelelő, a „sancte” jelzőt nélkülöző kezdőformulával.⁵⁷ Ugyanezt a tételt cseh forrásokban egyelőre nem sikerült megtalálnom.⁵⁸

Sokkal jelentősebb a 9v főlíon olvasható Szent Ilona-mise, amelyet Madas Edit paleográfiailag a 12. század harmadik negyedére valószínűsített.⁵⁹ Szent Ilona vagy Heléna alakjában egy 5. századi auxerre-i szűz és Nagy Konstantin anyja, a hagyomány szerint a Szent Kereszt maradványainak felkutatását kezdeményező császárné olvadt egybe. Ünnepeit is legalább négy különböző dátumon tartották.⁶⁰ A SU toldalékmiséje nyilvánvalóan a császárné kultuszának emléke, mert a kol-

⁵⁶ SZENDREI 2005, 176–177; KOVÁCS 2021, 86. A *Pray-kódexben* a Szentháromság-mise (99v) még a *Benedictus es Domine Deus*, a nászmise (116v) már a *Honor virtus* Alleluját tartalmazza. A *Németújvári misszáléban* a két tétel egymást követi (156v); itt nem egyértelmű, hogy a Szentháromság-mise időszaki vagy votív funkcióban szerepel-e.

⁵⁷ CATELLA, DELL’ORO, MARTINI 2005, No. 1211; ROGER, DELL’ORO 1983, No. 1240. A tétel eredetileg pünkösdi nyolcadának könyörgése volt, amelyet a 10. századtól háttérbe szorított Szentháromság vasárnapja. Olasz és francia területeken a Magyarországon is használatos „Domine Deus Pater” kezdettel Anagni, Palermo, Cluny, Casadei, Saint-Remi, Marseille, Mende, Metz, Reims, Spanyolországban Segovia és Dániában a sokszor archaizáló, szigorúan gregorián Koppenhága tartotta fenn, „Domine sancte Pater” kezdettel Lyon és Le Mans. A korai magyar forrásokon kívül Közép-Európában csak Krakkó és Plock ismeri, de az utóbbi szövegváltozattal.

⁵⁸ Az egyébként feltűnően sok magyar vonatkozást tartalmazó XIV D 12-es 12. századi *Prágai misszálé* sem hozza (USU 772, 265v), bár minden egyébben megegyezik a SU-mal. Ez természetesen nem utal közvetlen kapcsolatra: a párhuzamos tételek megmaradnak a közép-európai térség közmegegyezésének szintjén. Egykorú olmtüzi miseforrás nem maradt fenn. Štěpán Kohout szerint 1376 előtt nem beszélhetünk pontosan körülhatárolt olmtüzi úzusról; a legkorábbi misszálának egy 1225 és 1250 közti kéziratot tart (Vlastivědné muzeum v Olomouci, R-59). Ez is a közép-európai közmegegyezést hozza (103r–v, az evangéliumot kivakarták), de nem tartalmazza a többletkönyörgést.

⁵⁹ Elektronikus levél 2025. január 16-án, a digitális másolat alapján, a tévedés lehetőségét fenntartva.

⁶⁰ Február 8., április 15., május 22., augusztus 18. Áttekintésül: KNAUZ 1876, 196–197. Ritkább dátumok: március 6. („mater Constantini”, Narbonne), március 10. („virgo”, Sion), május 4. („virgo”, Auxerre), szeptember 7. („regina”, Párizs). Svéd nemzeti szent volt egy további Ilona, a július 31-én ünnepelt „Helena vidua martyr de Vesgocia”.

lekta szövege kifejezetten említi a Szent Kereszt megtalálását,⁶¹ de a dátumról nem értesülünk a kódexből, mert a kalendáriumban egyik szokásos napon sem szerepel a Helena név.

Ilona liturgikus tisztelete egyenletesen, de csak mérsékelten volt elterjedt:⁶² az *Usuarium* reprezentatív mintavétele szerint az érett középkorban a misekönyvek nagyjából 20%-ában szerepelt.⁶³ A források lefedik Európa területét, de jellemzőbbek északon és keleten, illetve a mai Franciaország közepén, hozzávetőlegesen a Reims-Narbonne-nal összekötő, Burgundián áthaladó tengely mentén és a mai Spanyolországban a Tago és az Ebro folyók által kijelölt széles sávban. Mivel az ünnep nem szerepel az ősi római szakramentáriumban, misekönyörgései is újabb szerzemények. Kiemelkedően változatosak, azaz nem egyetlen forrásból, sőt nem is csupán néhány központból terjedtek el: minden harmadik vagy negyedik misekönyv más formulakészletet használ. Ennek megfelelően az Ilona-misek könyörgései kivételesen alkalmasak arra, hogy belőlük egy-egy forrás eredetét megvilágító következtetéseket vonjunk le, az olmützi kódex könyörgéssorozatának pedig mindeddig kizárólag magyar forrásokban kerültek elő párhuzamai.⁶⁴

A „Deus qui per beatam Helenam” kollektá a SU-on kívül csak a 13–14. századi esztergomi gyakorlatot képviselő könyvekben fordul elő⁶⁵ mint az április 15-i – szintén csak Esztergomra jellemző – Ilona-ünnep kezdő könyörgése. Mind az egyezés, mind a kizárólagosság azért feltűnő, mert az eredmény 74 forrás 23 különböző formuláréjából emelkedik ki, továbbá azért, mert az esztergomi tételt nem ismeri a *Corpus orationum* nagyszabású gyűjteménye.⁶⁶

A másik két könyörgés, a szekréta és a posztkommúnió közismert, de viszonylag jellegtelen és rövid szövegek, amelyek csupán Szent Ilona közbenjárására

⁶¹ Kollektá: „Deus, qui per beatam Helenam lignum sanctae Crucis inveniri voluisti: concede, quaesumus, ut eius interventu et meritis, quae tibi sunt placita, cupientes, ea desiderabilia, quae in te promissisti credentibus, mereamur adipisci gaudentes.”

⁶² A magyarországi Ilona-kultusz legjobb összefoglalása: Kovács 2012, 267–288.

⁶³ Térképen: usuarium.elte.hu/1/8587. A leggyakoribb a februári ünnep, ez szinte mindig a császárnőhöz kapcsolódik, és döntően az északkeleti területekre jellemző. Ezt követi népszerűségben a májusi ünnep, amelyen a kelet- és közép-európai források inkább a császárnőt („regina, mater Constantini, imperatrix”), a nyugatiak inkább a szüzet ünneplik. A harmadik leggyakoribb az augusztusi, francia és spanyol területeken, valamint Kölnben és Trierben ez a császárnő ünnepe, talán Trierben bekövetkezett halálával és az ott őrzött koponyaareklével összefüggésben: HILLNER 2022, 248. Áprilisban a két alak keveredik (Pécs, Brixen, Freising, Riga tartja).

⁶⁴ Számos olmützi kéziratos misekönyv tartalmaz Ilona-miséket, de egyik sem egyezik a SU formuláréjával: CO 73 (cseh, 15. századi kiegészítés május 21-én, 197r); CO 148 (morva, 15. századi kiegészítés május 22-én, 1r); CO 315 (morva?, 1350–1360 körül, csak kollektá február 8-án, 239r); CO 397 (morva?, 1387, augusztus 18-án, 141v); CO 636 (morva, 1463, május 21-én, 328r). Az adatokat Štěpán Kohoutnak köszönöm.

⁶⁵ MNS: SZENDREI és RIBARIČ 1982, (USU 840) 147v; OSzK Cod. Lat. 94 (USU 4757) 241r.

⁶⁶ A legnépszerűbb – de együtt soha elő nem forduló – frázisok, zárójelben a CO szerinti előfordulásaikkal: „lignum sanctae Crucis” (6), „eius interventu” (passim), „quae tibi sunt placita” (7), „mereamur adipisci” (5).

hivatkoznak az adott mufajoktol megszokott felajanlasi, illetve aldozasi tematika keretében. Az elobbi Nicomedes vertanu szekretajat, az utobbi Protus es Jacint vertanuk posztkommuniojat kolcsonzi a gregorian szakramentarium legelterjedtebb valtozatabol a nev behelyettesıtesevel.⁶⁷ Ilona misejeben megis mindossze egyetlen parhuzamuk van: a legkorabbi magyar megrendelesre keszult nyomtatott misekonyvben, az 1480-as *Missale Ultramontanorum*-ban.⁶⁸ Ott a „Suscipe Domine” kezdetu szekreta 72 forras 19 fele, az „Ut percepta” kezdetu posztkommunio szinten 72 forras 20 fele formularejahoz kepest mutatkozik egyedinek. A SU kollektaja tehat megvan az eret esztergomi konyvekben (es csak ott), szekretaja es posztkommunioja pedig Esztergomban ugyan nem mutathato ki, de megvan az ultramontan misszaleban (megpedig csak ott).

Hogy e parhuzamokat ertelmezzuk, ahhoz az unnepek saját anyaggal valo elatasnak, szakkifejezessel properizaciojanak folyamatat kell vilagosan latnunk.⁶⁹ Uj szentek bevezetese a naptarba nem szuksegkeppen jelenti uj szertartasszovegek vagy dallamok alkotasat. A nap miseje es zsolozsmaja elvegezheto a megfelelo kategoriaba tartozo korabbi szentek, a jelen esetben peldaul szent asszonyok liturgiajat hasznalva, legfeljebb a nev megvaltoztatasaval ott, ahol a mintaszovegben szerepelt. A szent jelentosege es tiszteloinek alkotokeszesege azonban osztonozheti saját, szemelyesen ra szabott tetelek komponalasat. Kovacs Andrea reszletesen bemutatta Szent Ilona magyarorszagi tiszteletet, es a zenei tetelek vonatkozasaban vazolta, mely szertartasok mely teteltıpusai hajlamosak eloszor sajátta valni, majd hogyan hodıtıjak meg a szaporodo saját tetelek egyre nagyobb mertekben a nap liturgiajat. A harom misekonyorges is ıgy viselkedik. Mıg a kollekta a nap temajara osszpontosıt, addig a szekreta es a posztkommunio elsosorban a misere mint olyanra, azon belul a felajanlasra es az aldozasra. Az elobbi a tobb valtozo elemet, szakkifejezessel propriumot folvonultato, tematikusan tehat egyenibb katekumenek liturgiaja vagy igeliturgia resze, az utobbiak a tobbnyire allando reszekbol, szakkifejezessel ordinariumbol allo hıvok liturgiaja vagy aldozati liturgia reszei.

A SU Ilona-sorozata e properizacios folyamat kezdeterol tanıskodik. A kollekta mar saját, uj kompozicio, mıg a szekreta es a posztkommunio meg kolcsonez egy-egy regota es szeles korben megtartott unneprol. Hogy ez utobbiak fokozatosan kiszorultak a hasznalatbol, annak termeszetes magyarázata a folyamat

⁶⁷ Szekreta: „Suscipe, Domine, propitius oblata, quae maiestati tuae beatae Helenae commendat oratio.” (CO 5738b) Posztkommunio: „Ut percepta nos, Domine, tua sancta purificent, beatae Helenae, quaesumus, imploret intercessio.” (CO 6045). A fentebb idezett esztergomi forrasokban a szekreta: „Annue ... delicta.”, a posztkommunio: „Praestent ... peccatis.”

⁶⁸ *Ordo missalis secundum ritum Minorum Ultramontanorum cum quibusdam officiis novis* (USU 434). A forrasrol: HOLL 1992, 123–137; Martyus 2017, 76–87. Az unnepek egyedul itt majus 20-an szerepel a kalendariumban (a szanktorale is majusban kozli, Potentiana [19.] es Donatianus–Rogatianus [24.] kozott), de a datum elıras lehet, mert a naptarban uresek a kovetkezo majus 21–22-i sorok, azaz 22-re szanhattak.

⁶⁹ Altalaban: FOLDVARY 2023, 104–108. Ilona osszefuggeseben: Kovacs 2012, 269–272. A hazai szentek reszben kommunis tetelanyagarol a korai magyar liturgiaban: SZENDREI 2005, 127–130.

kiteljesedése: az olmützi kódex és a számos más esetben is archaikus vagy periferiális megoldásokat őrző *Missale Ultramontanorum* rövid, jellegtelen tételeinek helyébe már a 13–14. században csiszoltabb, kidolgozottabb megfogalmazású szövegek léptek. A SU kollektáját tartalmazó esztergomi könyvek (a *Missale notatum Strigoniense* és az OSzK, Cod. Lat. 94) is egy-egy, ebben a szerepben szintén egyedi szekréta, illetve posztkommúnióra cserélték őket. Az esztergomi szekréta („Annue nobis”) egy ritka Szent Gergely-könyörgést alkalmazott Ilonára (CO 727), a posztkommúnió („Praestent nobis”) pedig más szentek könyörgéseiben külön megjelenő elemekből hozott létre új könyörgést.⁷⁰ A késő középkor mintha az Ilona-tisztelet hanyatlását, vagy legalábbis konformizálódását hozná: a nyomtatott esztergomi misszálék a Közép-Európában legnépszerűbb könyörgéssorozatra cserélik a korábban használt, csak Esztergomra jellemző formulakészletet.⁷¹ Ennek tükröképét látjuk a korai magyar forrásokban: a *Szent Margit-szakramentárium*, a *Pray-kódex* és a *Németújvári misszálé* is tartalmazza az Ilona-ünnepet, de könyörgéseiket még nemzetközileg elterjedt – német és skandináv hagyományokban kimutatható – sorozatokból merítik.⁷² A SU Ilona-miséje tehát a korai és a késői magyar anyaghoz képest is egyedi, miközben kollektája a 14. századi *Esztergomi misszálé*kkal, másik két könyörgése pedig az ultramontán misszáléval párhuzamos.

Szent Ilonát a középkorban a magyar királyság oltalmazói között tartották számon. E megtiszteltetés a történelmünkhöz közvetlenül kapcsolódó szenteken kívül azoknak jutott osztályrészül, akikről úgy tartották, hogy a későbbi Magyarország területén születtek, éltek vagy haltak meg. Ebben az értelemben lett magyar szent például Márton vagy Dömötör.⁷³ Nagy Konstantin 272-ben a balkáni Niszában született (Naissos vagy Nisos, ma Niš, Szerbia). Őt a nyugati egyház nem tisztelte szentként, anyját viszont igen, ezért létezett olyan hagyomány, amely Ilona születési helyének is Niszát tartotta, jöllehet a 6. századi Procopius a Heleno-

⁷⁰ „Praestent nobis, quaesumus, Domine, tua sancta subsidium, et, intervenientibus beatae Helenae meritis, ab omnibus nos absolve peccatis.” Vö. CO 4584 (Gergely), 4391 (Apollinaris), 4310 (Quintinus).

⁷¹ Saját összeállítását Esztergom valószínűleg még a 14. században lecserélte az Európa-szerte legnépszerűbb sorozatra: *Deus qui inter cetera... mereamur* (CO 6752 kibővítve); *Munera... salutem* (CO 3465); *Refecti... exuamur* (CO 4996). Vö. OSzK Cod. Lat. 95 (USU 4758) 113v; *Csukárdi-misszálé* (USU 1190) 179r–v; DÉRI 2009, 389.

⁷² A régi magyar kollekták: *Deus qui omnes sanctos... adiuvemur*. (CO 1951, *Szent Margit-szakramentárium*, *Pray-kódex*, vö. Aquileia, Bamberg, Köln, Mainz, Strängnäs, Uppsala); *Deus qui meritis... delictis*. (a CO nem ismeri, vö. Messina, Cosenza, más befejezéssel a dominikánusok és őket követve a Német Lovagrend és Turku). A szekréta és a posztkommúnió a legelterjedtebb „Munera–Refecti” páros.

⁷³ A „patronus (in)cl(ey)ti regni” megjelölés középkori liturgikus összefüggésben jelenik meg pl. az egri ordináriusban László, Gellért, Imre és Erzsébet neve mellett: DOBSZAY 2000. (No. 536, 559, 569, 600, 610), és Esztergomban László kapcsán FÖLDVÁRY 2009, 100. A fogalom kiterjesztéséről egy ókeresztény, de a Szerémséghez (Sirmium), tehát későbbi magyar területhez kötődő vértanúra: *Szent Demeter; Magyarország elfeledett védőszentje*, 2007, 23–44.

polisként is ismert kis-ázsiai Drepanumból származtatta a császárnét.⁷⁴ Valószínű tehát, hogy Szent Ilona felvételét a királyság védelmezői közé az Árpád-korban népszerű Szent Kereszt-kultusszal való szoros kapcsolatán túl Nisza magyar területként való azonosítása támogatta.

A *Képes Krónika* szerint 1072-ben Salamon és Géza hadjáratot vezetett a görögök ellen, melynek során Niszáig nyomultak. A *Pozsonyi Évkönyvek* 1127-es bejegyzése szerint II. István elfoglalta a várost.⁷⁵ A magyar jelenlét tartósan nem lehetett szilárd, mert egyes vélemények szerint III. Béla 1183-ban újra elfoglalta Niszát, de 1185 után Margit lánya hozományaként más városokkal együtt visszaadta II. Izák bizánci császárnak.⁷⁶ Mindebből arra következtethetünk, hogy Ilona beiktatásának gondolata a magyar szentek sorába leginkább a 12. században merülhetett fel. Ünnepe valóban szerepel már az 1100 körüli *Szent Margit-szakramentáriumban* és attól kezdve minden jelentős forrásunkban, saját kollektájának első emléke viszont éppen a SU toldaléka, amely – mint láttuk – feltehetőleg szintén a 12. század harmadik negyedéből származik.

Mindez tehát cáfolja Červenka és megerősíti Kubínová elméletét. A Szent Ilona-toldalék sajátosan magyar tételeket tartalmaz, amelyek 12. századi szerkönyveinkhez képest későbbi, de érett esztergomi szerkönyveinkhez képest korábbi fejlődési fokozatot képviselnek. Ha tehát a kódexet a 12. század második felében még Magyarországon használták, akkor nem kerülhetett Euphemia kíséretében Olmützbe az 1070-es években, és nem zárható ki, hogy Pannonhalma vonzáskörében maradt még a 13. század első évtizedeiben is, vagyis a Sebestyén apátról és Márk püspökről szóló kalendáriumi bejegyzések feltételezett idejében. Még ha Flodr helyesen is értelmezte volna a középkori olmützi könyvjegyzékeket, a kézirat ottani jelenlétéről legkorábban a 15. század elején értesülünk.

A SU a magyar és az egyetemes liturgiátörténetben

Az olmützi szakramentárium magyarországi rendeltetése és használata melletti legerősebb érvek tehát a nagypénteki könyörgés és a Szent Ilona-mise. Ezek engedik meg azt is, hogy a naptárhoz fűzött megjegyzésekben magyarországi sze-

⁷⁴ KOVÁCS 2012, 278. A születési hely kérdéséről: HILLNER 2022, 17–21.

⁷⁵ SZENTPÉTERY 1999, 126. (Pozsonyi Évkönyvek: „Stephanus rex accepit civitatem Nis”), vö. 434. (Acephalus kódex, OSzK Cod. Lat. 405: II. István hadjárata és rettegett híre a görögök között), 377. (Képes Krónika: a hercegek Niszáig nyomulnak, de a niszaiak ezüsttel és drága kelmékkel megváltják a békét).

⁷⁶ A források ezt közvetlenül nem támasztják alá; csak annyit tudunk, hogy Béla seregei a kérdéses időszakban a környéken táboroztak (Niketas Choniates: III. Béla balkáni hadmozdulatai és békekötése, Margit lánya kiházásítása, MORAVCSIK 1988, 256, 293–295, újabban: *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*, 2018. További forrásokhoz: MAKK 1982, 33–61, 49–51; BÁCSATYAI és mtsai. 2023, 112–113. A kérdésben való eligazodáshoz Szovák Kornél és Thoroczkay Gábor nyújtott segítséget, amelyet ezúton is köszönök.

mélyek és események megfelelőit keressük. A további kutatás elsősorban négy területen mélyítheti el ismereteinket, erősítheti vagy cáfolhatja meg eddigi benyomásainkat. (1) Értő paleográfiai, kodikológiai és művészettörténeti elemzés után közmegegyezést kell kialakítanunk a könyv koráról, műhelyéről és kulturális környezetéről, a kalendárium és a todalékok koráról és viszonyukról a főszöveghez. (2) Széles összefüggésben kell vizsgálnunk a naptárat, beleérte a szentek ünnepein és időzítésükön túl a hónapok előtt és után álló hexameteres tanverseket és a kalendáriumot kísérő táblázatokat is. (3) El kell helyeznünk a miseordót a 10–11. század kiegészítésekkel bőven ellátott miseordói között, feltárva kapcsolatait a feltételezhető külföldi mintákkal.⁷⁷ (4) Elemeznünk kell a változó miseformulákat a szakramentáriumi hagyomány tágabb összefüggésében. Itt a vizsgálatnak három szintje kézenfekvő. Előbb a szakramentárium tartalmát és szerkezetét, majd a szanktorále és a votív rész fejezetcímeit, témáit érdemes összevetni más forrásokkal, utána az egyes könyörgések és prefációk válogatását és elrendezését hasznos mérlegelni, végül, ahol erre lehetőség van, szövegváltozatok alapján szorosabb filológiai kapcsolatokat lehet megállapítani. E feladatok elvégzésére egyelőre nem vállalkozhatok, befejezésül mégis megkísérlem a SU-ot legalább nagy vonalakban elhelyezni a magyar liturgiátörténeten belül.

Első fennmaradt forrásaink – a jelen tanulmány tárgyától eltekintve – püspöki szerkönyvek, azaz elsősorban a misén és a zsolozsmán kívüli szertartásokat tartalmaznak: szentségek és szentelmények kiszolgáltatásait és az egyházi év rendhagyó napjainak rendjét, különös tekintettel a nagyhétre. Ezek a legalkalmasabbak arra, hogy alakulásukat végigkövessük a középkori magyar liturgiátörténet mintegy 600 évén. Az olmützi kódex ilyen rítusokat nem őrzött meg, ezért kénytelenek vagyunk a miseordóra és a miseproprium euchológiai rétegére hagyatkozni. Ezek azonban komolyabb változáson mentek keresztül épp a 11–12. században, ami azt jelenti, hogy kevés korai forrásunk vagy egy letűnő korszak utolsó, vagy egy új korszak első tanúja.

Mai tudásunk szerint az Árpád-kor első két évszázadának magyar liturgiáját három tényező formálta.

Az első a magyar egyház arculatát kialakító főpapi értelmiség műveltsége, kapcsolatrendszere, tájékozódási köre volt. Habár a liturgiaszerkesztők lenyűgözően jól ismerték a korabeli Európa szertartási életét, gesztusok és szövegek egész tárházából merítettek, nyilvánvaló, hogy alapvetően a Rajnától északkeletre fekvő germán tájon érezték otthon magukat. A magyar – és ugyanígy a cseh vagy lengyel – hagyományok az érett középkorban egyre nagyobb mértékben fogadtak be nyugat- vagy dél-európai hatásokat, az alaprétég mégis nyilvánvalóan németes.

⁷⁷ A freisingi Abraham- és Ellenhard-szakramentáriumok, amelyek fentebb az embolizmus („Liber”) szentjei alapján merültek fel lehetséges mintapéldányként, a szabványos gregorián szakramentáriumoknak megfelelően csak a közös prefációt és a kánont tartalmazzák ordinárium gyanánt. A beöltöztési imákon kívül nincs ordinárium az Egilbert-pontifikáléban (USU 287, 838) sem. A freisingi Szent András-társaskáptalan 11. századi szakramentáriumának (USU 5475) ordináriuma részletesebb, de távol áll a nála is bővebb imaanyagot alkalmazó SU változatától.

Ezen belül gy tűnik, kivételes jelentősége volt a Boldog Gizella bátyja, azaz Szent István sógora, II. Henrik császár körül szerveződő műhelynek. A talán általa szszellttatott *Pontificale Romano-Germanicum* (PRG) ihlette első főpapi szerknyveinket.⁷⁸ A zágrábi misszálék knyrgskszlete, amely valószínűleg egy archaikus esztergomi szakramentárium főbb vonásait őrizte meg, 1000 körüli regensburgi mintákkal áll rokonságban, köztük egy, kifejezetten Henrik tiszteletére szszelltt szakramentriummal.⁷⁹ Regensburgi eredetűek egyes monasztikus rtusaink is.⁸⁰ Az *Esztergomi benedikcionále* mintáját újabban a Henrik által alapított bambergi székesegyház gyjtemnyben találtuk meg.⁸¹ Ami pedig az olmützi kódexben is kimutatott freisingi kapcsolatot illeti, egyre-másra kerülnék el szövegszerű párhuzamok Henrik kancellárja, Egilbert freisingi püspök pontifiklja és a korai magyar pontifikálék között.⁸²

A második tényező a magyar liturgiát kidolgozó értelmiség önállósága és alkotkszsge. Az összehasonlító elemzés megmutatta, hogy bár a minták azonosíthatók, a korai magyar források szertartsrendjei, azaz ordi olyan kreatív szszelltsok, amelyeknek pontos megfelelője külföldön nem létezik, Magyarországon viszont sokszor félezer ven át hagyomnyozdnk.⁸³ Ezek az ordk nem pusztán egynek, hanem jellegzetes ízlés jegyeit viselik magukon, és következetes szerkesztési elveknek engedelmeskednek. A liturgiaalakt tevékenység azonban nem egyidőben zajlott: nem minden munkaterületen érvényesült egyszerre, és nem minden kezdeményezése bizonyult tartsnk. Mg az évkör processzis rítusai és a nagyhét lényegében azonosak az első és az utolsó magyar szerkny-

⁷⁸ PARKES 2020, 104–141, 109–113; U 2023, 276–277. A PRG mintaadó jellegéről: FÖLDVÁRY 2012, 147–158; U 2017, 22–24.

⁷⁹ HORVÁTH, FÖLDVÁRY 2015, 161–172; HORVÁTH 2021, 217–226. A három korabeli regensburgi kódex a Rocca-, a Wolfgang- és a II. Henrik-féle szakramentárium (USU 1031, 1038, 548).

⁸⁰ STAMLER 2021, 227–239.

⁸¹ Az *Esztergomi benedikcionlrl* szl könyvem (4. jegyzet) megjelenése után fedeztem fel, hogy a korábbi vagy egykorú külföldi forrásokban ki nem mutatható áldásokat szinte hinytelenul beépíti egy szintén 11. századi krakkói benedikcionále (USU 1145), amely a műfaj eddg ismert leggazdagabb kpviselejnek mutatkozik. A Szent György s Adalbert napjára szl, közös hrmasldst Pawe Figurski azonosította egy, a bambergi székesegyházban őrzött benedikcionlban (USU 5453), amely más tekintetben is az *Esztergomi benedikcionále* (illetve braunschweigi és magdeburgi leszármazottai) tökéletes prhuzamnak bizonyult. A könyvet a 11. század második negyedére vagy harmadára datálják, azaz alg későbbi a bambergi székesegyház 1012-es felszentelsnl, amelyen tudjuk, hogy Asztrik/Anasztáz esztergomi érsek is részt vett: „Altare ante criptam consecravat Aschericus Ungarorum archiepiscopus in honorem sanctorum confessorum Hylarii, Remigii, Vedasti.” (MGH *Scriptores* XVII. 636.).

⁸² Az eddg azonosított, folyamatban lévő kutatások során kimutatott liturgikus és filológiai párhuzamok az Egilbert-pontifiklval (USU 287, 838): papszentelés, nagyszombati rubrikák, tmjnlds (Földvár Miklós István), keresztelés (Tóth Rchrd), hamvzszerda (Leny Orsolya). Egilbertrl: REITHER 2015, 145–183.

⁸³ FÖLDVÁRY, *Egy úzus születése II. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században* (folyamatban).

vekben, addig a rituále ordói (pl. vízszentelés, keresztelés, házasság, gyászszertartás) későbbi kidolgozásuknak megfelelően kevésbé tartósak és egységesek,⁸⁴ a pontifikále szembenőően kidolgozott korai ordói pedig csak véletlenszerű zárványokban maradtak fenn.⁸⁵ A miséről reprezentatív korai források hiányában kevesebbet tudunk, ráadásul elsősorban az volt kiszolgáltatva a korai magyar liturgiában a 11. század végétől érvényesülő gregorián hatásnak.

A harmadik tényező éppen ez: a VII. Gergely pápáról gregoriánnak nevezett egyházfegyelmi, egyházpolitikai és nem utolsósorban liturgikus program befolyása az egész latin rítusterületen, de különösen Közép- és Kelet-Európában.⁸⁶ A gregorián liturgikus program 1100 körül bizonyíthatóan elérte Magyarországot, és maradandó változásokat idézett elő az itteni szertartásokban. E módosítások középpontjában elsősorban a mise állt. Ebből következik, hogy míg a processziós és püspöki szertartások korai és késői változata közt nem látunk különösebb törést, addig a mise területén alig mutatható ki folytonosság. Az elemzést tovább nehezíti, hogy a korai szakramentáriumok és misekönyvek szerzetesi környezetből származnak, de nem maradt fenn későbbi megfelelőjük, míg a későbbi középkori misekönyvek egyházmegyes környezetből valók, de nem ismerjük korai megfelelőiket. Mindenesetre a gregorianizmus a miseordó területén az egyszerűsítést szorgalmazta, a proprium területén pedig a hitelesnek tartott gregorián szakramentárium minél hűségesebb követését.

Egyértelmű, hogy a SU érintetlen az ilyen értelemben vett gregorián hatástól. Ennek szemléletes jele az olmtüzi levéltáros, Buol kanonok 1809-es jegyzete a kézirat szennycímoldalán, amelyben megállapítja, hogy a benne foglalt imáknak az akkori liturgiában nyoma sincs.⁸⁷ Az ő viszonyítási alapja a gregorián szakramentárium orációanyagára épülő *Missale Romanum* volt, amely feltűnő ellentétben áll a jelentős mértékben gelazián alapokra épülő, kora 11. századi kézirattal. De nem csak a 19. századi misekönyvhöz képest hat archaikusnak az olmtüzi kódex. Hozzá képest határozottan gregorián jellegűek már azok a 12–13. századi forrásaink is, amelyekre a reformmozgalom még nem gyakorolt nyilvánvaló hatást.

⁸⁴ HORVÁTH 2022. Javított és átdolgozott formában megjelenés előtt áll a *Pray-kódex* hasonmás- és szövegkiadását kísérő tanulmánykötetben.

⁸⁵ Ilyenek pl. a MNS bérálási rendje vagy a vezeklők visszafogadása az Egri ordináriusban: SZENDREI és RIBARIČ 1982, 205–206; DOBSZAY 2000, 34–35. (218).

⁸⁶ A kérdést részletesen tárgyalom az *A Micrologus hatása a Pray-kódexben és azon túl* című fejezetben a *Pray-kódex* hasonmás- és szövegkiadását kísérő tanulmánykötetben (megjelenés előtt).

⁸⁷ „Hoc missale antiquis diebus esse cernitur, nedum ex scriptura, sed ex ipsis precatationibus, quarum in hodiernis liturgiis ne vestigium quidem est. Ora...ne... in canone missae [Pater noster] precatationes a modernis differunt. Scriptus videtur pro aliquo monasterio, ...destinavit orationes pagina 150, ubi pro abbate oratur. Paginas continet 164, videtur esse saeculi decimi. Inscriptus est codex iste catalogo manuscritorum ecclesiae metropolitanae Olomocensis a me, Ioanne Ios. Lib. Barone a Buol, metropolitanae ecclesiae Olomucensis canonico, bibliothecario et archivario anno 1809.” Az erősen kopott, néhol olvashatatlan szöveget KUBÍNOVÁ, „The Olomouc Sacramentary CO 584” átírását kissé javítva, kiegészítve és normalizálva közlöm.

Ahhoz, hogy a különbséget fel tudjuk mérni, a gelazián és a gregorián örökség viszonyát kell tisztáznunk.

Amikor a miseimádságok e korpuszai elterjedtek a 8–9. századi Európában, mindkettőről úgy tudták, hogy hiteles római szövegek, amelyeket nagy pápák tekintélye szentesít. A gelazián hagyomány előnyét az biztosította, hogy teljesebb, bővebb és színesebb volt. Kiterjedt az egész évre, több és többféle orációt, gazdag prefációkészletet tartalmazott, sőt csírájában magába foglalta a később pontifikálénak és rituálénak nevezett könyvtípusok ordóit is. A gregorián hagyomány ugyanakkor tekintélyesebb volt. Nemcsak mert Nagy Szent Gergellyel, a római rítus mintegy mitikus megalkotójával hozták összefüggésbe, hanem azért is, mert ténylegesen magán viselte a pápa által vezetett stációs liturgiák bélyegét: csak olyan napokat és ordókat tartalmazott, amelyeken vagy amelyeket a pápa celebrált, és feltüntette a nekik helyet adó római bazilikákat. Tekintélyéhez talán hozzájárult puritán jellege is: a kevesebb, gyakrabban visszatérő és szikárabb szöveg bizonyára kevésbé keltette fel a gyanút, hogy megkérdőjelezhető forrásból származik vagy utólagos hozzáadás.

A Karoling-korban és szórványosan a 11. századig egymás mellett hagyományozódik és számtalanféleképpen kontaminálódik e kettős örökség, illetve keverednek különféle fejlődési fokozataik, elágazásaik. Fokozatosan azonban körvonalazódik az a megoldás, amely az érett középkorra mindenütt uralkodóvá vált: az elsőbbség a gregorián szakramentáriumot illeti, de mindenütt, ahol az hallgat, döntési lehetőséget hagy vagy önmagát ismétli, kiegészíthető és színesíthető a gelazián anyaggal.⁸⁸ Az érett középkorra a helyi hagyományok már legfeljebb abban különböznek, hogy mennyire szigorúan ragaszkodnak a gregorián törzsanyaghoz, illetve mennyi teret engednek a gelazián kiegészítéseknek. E tekintetben az ezredforduló körüli regensburgi szakramentáriumok alapvetően gregorián, de a törzsanyaghoz kevésbé ragaszkodó és kiegészítésekkel, alternatívákkal nagyvonalúan élő könyvek. Hozzájuk képest a SU valamivel mértékletesebben és tőlük részben eltérő helyeken merít a gelazián hagyományból, a későbbi magyarországi könyvek viszont szigorúan gregorián irányba mozdulnak el. Túlzás lenne ugyanakkor Červenának a szanktoráléra vonatkozó megfigyelését általánosítani, és a SU-ot mindenestül a délnémet gelazián szakramentáriumok típusához sorolni.

⁸⁸ A legjellegzetesebb kiegészítések: húsvét utáni és évközi vasárnapok sorozata, új szentek és votív témák, prefációk, püspöki hármassáldások. Probléma és egyben lehetőség: a gregorián anyagban gyűjteményesen, „ömlesztve” közölt többletek funkcióhoz rendelése, kihalt vagy visszaszorult euchológiai műfajok elhelyezése (pl. kettős kollekták, „super sindonem” ima felajánlásakor, külön áldozás utáni, és befejező „ad complendum” vagy „super populum” ima a mise végén, a misétől különböző, főként „ad vespas” imák a zsoltoszmára), a gregorián hagyomány kevés évközi tétele a kántorbőjtök körüli vasárnapokra, a több funkcióban visszatérő gregorián imák egy részének ki-váltása gelazián alternatívával.

Szerkezet, szanktorále, szövegválogatás

A SU egyik legfigyelemreméltóbb vonása a más szakramentáriumokhoz képest egyedülálló szerkezet. Miseordóval kezdődik (10r), ami a gregorián típussal rokonítja, de miseordójának részletessége közelebb áll az Ottó-korban kidolgozott úgynevezett „Missa Illyrici” típushoz,⁸⁹ semmint a fősodorbéli gregorián szakramentáriumok „Qualiter missa Romana celebratur” kezdetű, rövid miseordójához. A szerkönyv élén elhelyezett, hangsúlyos és gazdagon díszített, de bővítményekkel szinte mértéktelenül élő miseordó tehát sajátos ötvözet, mégis illet látunk mind a SU-ban, mind a *Pray-kódex*ben. Az utóbbi azért különösen érdekes, mert szemben áll a *Pray-kódex*et egyébként mélyen meghatározó gregorianizmus elveivel. Úgy tűnik tehát, hogy az Ottó-kori germán miseordókkal párhuzamos fejleményt őrzött meg, amelynek jellegzetes elemei – megszűrve – fennmaradtak az érett középkor magyar gyakorlatában is.⁹⁰

Az olmüzi kódex miseordója hasonló lehetett, de első ívfüzete valószínűleg elveszett. A szöveg a felajánlással kezdődik, ám attól kezdve igen bő és részletes; szinte megkívánja a hasonló bőségű és részletességű miseelőkészületet, oltárhoz járulást és evangéliumolvasást. Míg azonban a *Pray-kódex* miseordója nyilvánvalóan összefüggésbe hozható a későbbi magyar gyakorlattal, az, ami a SU miseordójából fennmaradt, csak jellegében hasonlít hozzá, részleteiben nem. Első, szükségképpen felületes benyomásaink azt mutatják, hogy ez a miseordó – éppúgy, mint az alább tárgyalandó gelazianizált proprium – folytatás nélkül maradt.

A SU az ordó után következő temporálét ádventtel indítja (22r), ami jelentősen későbbi szakramentáriumokhoz képest is újító megoldás. A római liturgiában hagyományosan az énekeskönyvek, a szintén Nagy Szent Gergelytől származtatott graduále és antifonále voltak azok, amelyek ádventtel kezdődtek, míg a szakramentáriumok mindkét hagyománya és az olvasmányoskönyvek is karácsony vigíliájával. Ádvent csak e három réteg egyesítése után, a misszálékban szilárdul meg mint az egyházi év nyitánya.

Szintén egyedi vonása a SU-nak a folyamatos, de a temporále által közrefogott és áprilistól áprilisig tartó szanktorále (69r). Tiburtius és Valerianus április 14-i ünnepe csak a gregorián hagyományban kap kitüntetett szerepet: vele kezdődik húsvét nyolcada után a tavaszi szentek sorozata. Ugyanez az ünnep a gelazián szakramentáriumok egyik változatából (az ún. ógelaziánumból) egyszerűen kimarad, a másikban pedig (az ún. 8. századi vagy frank gelaziánumban) minden megkülönböztetés nélkül folytatja az áprilisi szentek sorát. Valóban: a SU a gregorián szakramentárium minden szentjét jegyzi Leó pápa június 28-i ünnepén kívül, ez azonban még a gregorián típus korábbi tanúiból is hiányzik,⁹¹ így csak

⁸⁹ USU 6649, vö. JUNGSMANN 1962, 2003, I. 104–106.

⁹⁰ FÖLDVÁRY 2020, 385–401.

⁹¹ LIETZMANN 1958, 28., de vö. CATELLA, DELL’ORO, MARTINI 2005, 295–297; ROGGER, DELL’ORO 1983, 218–219.

azt bizonyítja, hogy a SU nem az úgynevezett „Hadrianum”-ból, hanem valamely régebbi hagyományból merített.

Nem elhanyagolható azonban a SU-ban érzékelhető gelazián hatás sem. A kódex 19 olyan ünnepet tartalmaz a gregorián anyagon túl, amely közös a frank gelaziánus *Sangallense*ként vagy *Remedius-szakramentárium*ként ismert emlékével,⁹² és ugyancsak a frank gelaziánushoz hasonlóan a pünkösöd utáni 3. héten közli a nyári kántorböjt rendjét (112r), amelyet a gregorián szakramentáriumok a pünkösöd utáni hétre időzítenek.

Túl azon, hogy mindkét hagyományból merít, a SU szanktoráléja 9 olyan ünnepet tartalmaz, amely mind a gregorián, mind a gelazián hagyomány korai képviselőiből hiányzik.⁹³ Szinte kizárólag olyan ünnepekről van szó, amelyek legkésőbb az ezredfordulóra egész Európában népszerűvé váltak. Az egyetlen kivétel Szent Willibald wessexi származású, 8. századi eichstätti püspök ünnepe július 7-én: ismét egy bajor vonatkozású adat. Willibald liturgikus tisztelete Eichstättben és Bajorországban volt a legjellemzőbb, de német területeken sem terjedt túl a Merseburg, Mainz és Brixen által határolt régió. Általános volt viszont a magyar, cseh és lengyel egyházmegyékben, emléket állítva az alapításukkor érvényesülő bajor befolyásnak.⁹⁴ Nem perdöntő adat, de a Pannonhalma melletti Ravazd falu templomának is 1102-ben már biztosan Szent Willibald volt a védőszentje; az alapítás és valószínűleg a titulus is talán az István-korra vezethető vissza.⁹⁵

A teljes tételkészlet értékelésére egyelőre nem vállalkozom,⁹⁶ de két jellegzetes szakasz elemzésével igyekszem érzékeltetni a SU viszonyát a gregorián és a gelazián örökséghez, illetve a későbbi magyarországi fejleményekhez. Az első mintavétel a böjtelő vasárnapjainak orációanyaga, a második a szanktorálét kezdő hat tavaszi ünnepé. Ezek: Tiburtius és Valerianus (április 14.), György (április 23.), Vitalis (április 28.), Fülöp és Jakab (május 1.), Sándor pápa és társai (május 3.) és János apostol Olajbanfőzése („ante Portam Latinam”, május 6.). E napokon szinte minden oráció különbözik a két alapvető római hagyományban, bár némi ke-

⁹² Valentinus–Vitalis–Felicula–Zeno, Iuliana, Cathedra Petri, Benedictus, Leo, Inventio Crucis, Primus–Felicianus, Basilides–Cyrinus–Nabor–Nazarius, Vitus, Iacobus, Laurentius, Bartholomaeus, Decollatio Ioannis Baptistae, Adrianus, Gorgonius, Matthaëus, Lucas, Simon–Iudas, Thomas.

⁹³ Matthias, Marcus, Willibaldus, Maria Magdalene, Stephanus–Nicodemus–Gamaliel–Abibon, Augustinus, Hieronymus, Omnes Sancti (vigíliával). Sajátos vonása még Marcellus pápa ünnepének két miséje és Benedek márciusi ünnepe, szemben a *Sangallense* júliusi dátumával.

⁹⁴ Az *Usuarium* reprezentatív gyűjtése szerint (ld. „Calendar/Saints and Feasts”) a fenti ünnepek bármelyike hozzátétőlegesen hétszer olyan gyakran szerepel szanktorálékban és kalendáriumokban (350 felett), mint Willibaldé (56). Nyolcadát egyedül Eichstättben ünnepelték. Lengyelországban megülték egy másik ünnepét is december 18-án; az evangélikus egyház máig ekkor tartja. Ugyanezt a dátumot ismeri egy trieri és egy mainzi martirológium: KNAUZ 1876, 288.

⁹⁵ SÓLYMOS 2004, 41.

⁹⁶ Segédeszközök az összehasonlító elemzéshez: SODI, BAROFFIO, TONILOLO 2015, 256–274; DESHUSSES, DARRAGON 1982.

veredés a történelem előrehaladtával megfigyelhető köztük, nagyjából a gela-
zián tételek rovására.⁹⁷

Nap	Műfaj	Gregorianum	SU	Gelasianum
<i>Septuagesima</i>	<i>Coll.</i>	Preces	Preces	Deus
	<i>Secr.</i>	Muneribus	Muneribus	Concede
	<i>Postcomm.</i>	Fideles	Fideles	Sacrae
<i>Sexagesima</i>	<i>Coll.</i>	Deus	Deus	Tuere
	<i>Secr.</i>	Oblatum	Oblatum	Intende
	<i>Postcomm.</i>	Supplices	Supplices	Sit
<i>Quinquagesima</i>	<i>Coll.</i>	Preces	Preces	Aufer
	<i>Secr.</i>	Haec	Haec	Sacrificium
	<i>Postcomm.</i>	Quaesumus	Quaesumus	Repleti
<i>Tiburtius</i>	<i>Coll.</i>	Praesta	Praesta	Praesta
	<i>Secr.</i>	Hostia	Hostia	Suscipe
	<i>Postcomm.</i>	Sacro	Caelesti	Caelesti
<i>Georgius</i>	<i>Coll.</i>	Deus	Deus	Tuus
	<i>Secr.</i>	Munera	Munera	Tanto
	<i>Postcomm.</i>	Supplices	Beati	Beati
<i>Vitalis</i>	<i>Coll.</i>	Praesta	Sancti	Sancti
	<i>Secr.</i>	Accepta	Accepta	Accepta
	<i>Postcomm.</i>	Refecti	Exsultet	Exsultet
<i>Philippus</i>	<i>Coll.</i>	Deus qui nos	Deus qui nos	Deus qui es
	<i>Secr.</i>	Munera	Munera	Respice
	<i>Postcomm.</i>	Quaesumus	Beatorum	Beatorum
<i>Alexander</i>	<i>Coll.</i>	Praesta	Praesta	Praesta
	<i>Secr.</i>	Super	Sacrificium	Sacrificium
	<i>Postcomm.</i>	Refecti	Pasce	Pasce
<i>Ioannes</i>	<i>Coll.</i>	Deus	Deus	Deus
	<i>Secr.</i>	Muneribus	Sacrificium	Sacrificium
	<i>Postcomm.</i>	Refecti	Sumpsimus	Sumpsimus

Mind a külföldi, mind a hazai anyagon a gregorián szakramentárium tekinté-
lyének növekedését figyelhetjük meg a 13. századig.⁹⁸ Két freisingi szakramentá-

⁹⁷ A táblázat szükségképpen egyszerűsít: egyrészt mert tiszta gelazián típus a valóságban nem létezik, csak a legrégibb szövegtanúknak (esetünkben: MOHLBERG 1960; DOLD 1949; MOHLBERG 1971; DUMAS és DESHUSSES 1981, 2. köt.) a *Gregorianum*tól eltérő tételeit összeválogatva rekonst-
ruálható, másrészt mert egyes ünnepek egyes forrásokból hiányoznak, harmadrészt mert bizonyos funkciókra bizonyos könyvek több tételt is adnak, így olykor mind a gregorián, mind a gelazián változatot közlik.

⁹⁸ A mintavétel a két szakramentáriumtípus legjellemzőbb korai képviselői, a freisingi és re-
gensburgi szakramentáriumok, valamint a főbb magyar miseforrások alapján történt. Ezek alapján
jól felvázolható egy, a gregorián és gelazián (vagy egyéb) tételek arányának változását követő

rium a legtisztább gregorián válogatást hozza, ugyanúgy, mint a műfaj első hazai képviselője, a *Szent Margit-szakramentárium* vagy két, ma Isztambulban őrzött Árpád-kori misszálénk. 27 könyörgés közül egy gelazián eredetű a *Pray-kódex*ben és a *Pécsi misekönyv*ben, kettő a freisingi *Ellenhard-szakramentárium*ban, három a *Németújvári misszál*ban és a nyomtatott *Esztergomi misekönyv*ben. Mindez jelentéktelennek számít, ha figyelembe vesszük, hogy még a gregorián szakramentárium legősibb fennmaradt változataként nyilvántartott *Paduense* is négy helyen választ gelazián könyörgést. E háttérhez képest a SU, a maga 17:10 arányával a gregorián tételek javára, egész nagyságrenddel áll közelebb az erősen gelazianizált változatokhoz. Ilyenek a három, ezredforduló körüli regensburgi szakramentárium és a 14. század elejétől a nyomtatványkorig egységes zágrábi misszálék is, amelyek mögött a legrégebb magyar szakramentáriumok örökségét sejtjük, mégis feltűnő, hogy e szűk mintán belül Zágráb és Regensburg mindössze négyszer választ gelazián tételt ugyanabban a liturgikus helyzetben, amelyben a SU. Kizártnak tekinthetjük tehát, hogy akár a regensburgi, akár a zágrábi vagy bármely más ismert magyar hagyomány leszármazási kapcsolatban állna az olmtüzi kódexszel.

Ugyanakkor túlzás lenne azt állítani, hogy a SU a frank gelazián típusba tartoznék. Nemcsak számszerűen tartalmaz több gregorián tételt, hanem jelentősebb pozíciókban is. Figyelemre méltó, hogy a temporáléban egy híján a legtisztább gregorián válogatást adja, és csak a szanktoráléban enged meg magának több gelazián kölcsönzést. Közelebbről megvizsgálva ezek sem sértik a gregorián hagyomány elsőbbségét. A SU mindig olyan tételeket cserél le, amelyek a gregorián szakramentáriumban három vagy négy különféle misében ismétlődnek, azaz a Szent Gergelynek tulajdonított szövegkorpusz minden tételét megőrzi az első előfordulásakor, és csak „újrahasznosításait” váltja ki gelazián tételekkel.

Vegyük szemléltetésként az ötvenedvasárnapi szekrétát, mintavételünkben az egyetlen időszaki könyörgést, amelyet a SU a gelazián típusból vesz! A *Haec hostia* (CO 2811) gregorián összefüggésben négyszer hangzik el: a püspökszentelési misében, nagyböjt negyedik keddjén, Szent Orbán napján és az ősi kántorböjt szerdáján. A SU is fölhasználja a vízkereszt utáni harmadik vasárnap (ennek nincs megfelelője a *Gregorianumban*), majd nagyböjt harmadik vasárnapján és

skála. Meglehetősen éles a határvonal az alapvetően gregorián, a kevert és az alapvetően gelazián változatok között. Gregorián típusok: *Hadrianum* (USU 2219), *Tridentinum* (USU 6537), *Abraham-szakramentárium* (USU 3471), freisingi Szent András-társaskáptalan szakramentárium (USU 5475), *Szent Margit-szakramentárium* (USU 717), *Isztambuli misszálék* (USU 1191 és 303; 27:0), *Pray-kódex* (USU 710), Pécs (USU 91; 26:1), *Ellenhard-szakramentárium* (USU 4868), *Miskolci misszál* (USU 764), *Ultramontán misszál* (USU 434; 25:2), *Esztergom* (USU 248), *Németújvári misszál* (USU 692), pálosok (USU 472; 24:3), *Paduense* (USU 6612; 23:4). Kevert típusok: II. Henrik szakramentárium (USU 548; 18:9), *Rocca-* (USU 1031) és *Wolfgang-szakramentárium* (USU 1038), SU (USU 7775), Zágráb (USU 92; 17:10). Gelazián típusok: *Gellonense* (USU 3247; 8:19), *Sangallense* (USU 965), *Prágai szakramentárium* (USU 7857; 6:21), *Ógelazián* (USU 961; 1:26).

– *Gregorianumbeli* első előfordulásával összhangban – nagyböjt negyedik keddjén is. A tétel ötvenedvasárnapi alternatívája a SU-ban, a *Sacrificium* (CO 5211) ugyanakkor csak egyszer ismétlődik meg a hamvazószerdát követő pénteken.

Fokozottan érvényesül ez a módszer a szanktoráléban. Tiburtius és Valerianus gregorián posztkommúniója például, a *Sacro munere* (CO 5251) Sebestyén, Marcellinus és Péter, illetve Lőrinc posztkommúniója is egyben. Gelazián megfelelője, a *Caelesti munere* (CO 527b), amelyet a SU is használ, egyedi ebben a szerepben. A SU tehát tág értelemben gregorián típusú szakramentárium, de mögötte olyan műhely áll, amely a gregorián szakramentáriumnak csak imaanyagát, nem pedig elrendezését tekintette irányadónak. Ez tette lehetővé, hogy minden alkalommal, ha a tekintélyes forrásból valami hiányzott vagy az önmagát ismételte, a gelazián szakramentárium felé forduljon.

A korábbi kutatás gyakran képzelte el szokásrendek átvételét úgy, hogy amely szerkönyv „közlekedik”: egyik helyről a másikra viszik, vagy róla teljes egészében másolatot készítenek.⁹⁹ Újabban egyre inkább felismerjük, hogy a liturgia története nemcsak könyvek története, hanem sokkal inkább kreatív személyeké és közösségké, akik megdöbbenő találékonysággal alkalmazzák a könyvek tartalmát saját élethelyzetükre és gyakorlatukra, sőt a nagy másolóműhelyek is messzemenően figyelembe veszik a megrendelő intézmények igényeit. A SU mai tudásunk szerint elszigetelt forrás. Mind magyarországi rendeltetése és tartós használata, mind bajor előképei nyilvánvalók, mégsem tudjuk kimutatni kapcsolatát sem az egykorú bajor, sem a későbbi magyar hagyományok egyikével sem.

Az eredmény értelmezése egyelőre kétséges. Ha létezett közel azonos szerkezetű és tartalmú külföldi minta, amely végleg elveszett vagy a reménybeli kutatás fog egyszer rálelni, akkor a SU mégis mintha a régi paradigma emléke lenne. Bepillantást enged a magyar liturgia azon korai, formálódó és könyvekkel gyéren ellátott szakaszába, amikor még minden különösebb alkotó beavatkozás nélkül tettek magyarrá egy készen kapott szerkönyvet a nagypénteki könyörgés kiegészítésével. Ha azonban a különleges szerkezetnek és összeállításnak csak azért nem találjuk megfelelőjét, mert az érett középkorból nem maradt fenn monasztikus misekönyv Magyarországról, akkor nem kizárt, hogy az esztergomi liturgiaszerkesztőkével párhuzamos monostori műhelyt fedeztünk fel – talán épp az államalapítás-kori Pannonhalmán.

Összefoglaló

Sokáig úgy tűnt, hogy a Magyarország első ismert liturgikus könyvei a 11. század végéről származó, ma Zágrábban őrzött püspöki kódexek: az *Esztergomi benedikcionále* és a *Hartvik-agenda*. 2023-ban azonban cseh kollégáknak köszönhetően tudomást szereztünk az olmtützi székeskáptalan CO 584 jelzetű szakramentáriumáról, amelynek magyarországi eredete vitathatatlan, és valószínűleg a 11. század

⁹⁹ RADÓ 1957, 391–399; Uő 1959, 299–309.

első feléből származik, így hazánk első fennmaradt liturgikus könyvének tekinthető. A kódex magyar eredetét a királyért mondott nagypénteki egyetemes könyörgés bizonyítja, amely a magyarok országáért („imperium Ungrorum”) imádkozik. A tanulmány a párhuzamokat vizsgálva megállapítja, hogy a könyörgés alkalmazása a helyi körülményekre – különösen ebben a korban – egészen ritka, így perdöntőnek tekinthető egy-egy forrás eredetére nézve. Ennek alapján javasolja, hogy a CO 584-es kódexre mint *Sacramentarium Ungrorum*-ra (SU) hivatkozzék a további kutatás. A magyarországi keletkezést a cseh szakirodalom is elfogadta, de a közelmúltig úgy vélték: a kódex már az 1070-es években Olmützbe került. Ezzel szemben Kateřina Kubínová felhívta a figyelmet a kézirat naptárához fűzött, kora 13. századi bejegyzésekre, amelyek többek között egy győri püspökről („Rabanensis episcopus”) és bizonyos Sebestyén apátról tudósítanak. Ez utóbbit a cseh kutatónő Kűszén (Güssing, Németújvár) korabeli apátjával azonosítja, és ezzel igazolva látja a kódex tartós magyarországi használatát. A tanulmány e bejegyzésekkel kapcsolatban nem foglal állást, de a kalendárium végére betoldott, 12. századi Szent Ilona-miséről megállapítja, hogy kizárólag Magyarországon kimutatható formulárékkal egyezik meg, így legalább a 12. századra nézve megerősíti, hogy a kódexet Magyarországon használták. Végül – a további kutatás irányait is kijelölve – a szerző elhelyezi a CO 584-es kódexet a magyar és az egyetemes liturgiátörténet összefüggésében. Megállapítja, hogy a gregorián szakramentáriumnak ahhoz a gelazián kiegészítésekkel bőven élő típusához tartozik, amelyhez a korabeli regensburgi szakramentáriumok is. A miserendben szereplő embolizmus freisingi mintát követ, a legsajátosabb ünnep pedig Willibald eichstätti püspöké, így a kézirat mögött egyértelműen bajor kulturális háttér rajzolódik ki. Ugyanakkor sem a könyv szerkezete, sem tartalma vagy tételválogatása nem vezethető le az eddig ismert bajor párhuzamok egyikéből sem. Nem sikerült kapcsolatot találni a CO 584-es kódex és a későbbi magyar szakramentáriumok vagy misekönyvek között sem. Ennek alapján a dolgozat arra következtet, hogy a kódex vagy a magyar liturgia korai, még nem egyénített korszakának tanúja, vagy egy, későbbről nem adatolt monasztikus hagyomány (esetleg a pannonthalmi úzus) elszigetelt emléke.

Hivatkozott irodalom

- Az Árpádok országa. Tanulmányok és katalógus*, szerk. Ritoók Ágnes, Simonyi Erika, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Tudományos Akadémia, 2022.
- A középkori magyar egyház intézménytörténeti és archontológiai kézikönyve 1000–1387, Manuale Historiae Institutionum et Archontologicum Ecclesiae Hungaricae Medii Aevi 1000–1387, I–II*, szerk. Ribi András, Thoroczkay Gábor, Pécs, Kronosz, 2024.
- BÁCSATYAI Dániel és mtsai., *A középkori magyar királyság történeti kronológiája 997–1526*, Bp., HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2023.

- BAROFFIO, Giacomo, SODI, Manlio, TONILOLO, Alessandro, *The Concordantia of the Three Great Sacramentaries: Gregorian, Veronese and Gelasian* = *Saeculum Christianum*, 22(2015), 256–274. (DOI: <https://doi.org/10.21697/sc.2015.22.21en>)
- BÉNYEI Ágnes, PETHŐ Gergely, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1998.
- BISTRICKÝ, Jan, *Muž reformy na olomouckém stolci. Jindřich Zdík = Osobnosti moravských dějin*, szerk. Pumpr, Pavel és mtsai., Brno, Matice moravská, 2006.
- CAPPUYNS, Maïeul J., *Les „Orationes sollemnes” du vendredi saint = Questions liturgiques et paroissiales*, 23(1938), 18–31.
- CATELLA, Alcestis, DELL’ORO, Ferdinandus, MARTINI, Aldus, *Liber sacramentorum Paduensis. (Padova, Biblioteca Capitolare, cod. D 47)*, Roma, Edizioni liturgiche, 2005 (Bibliotheca „Ephemerides liturgicae”).
- ČERNÝ, Pavol, *Illuminovaný sakramentár v olomoucké kapitulní knihovně = Artem ad vitam. Kniha k počtě Ivo Hlobila*, szerk. Dáňová, Helena, Mezihoráková, Klára, Prix, Dalibor, Praha, Artefactum, 2012.
- ČERNÝ, Pavol, *Stredoveké a rane novoveké iluminované rukopisy ve sbírkách Olomouce a Kromeríže. Textový svazek*, 24, 1. köt., Olomouc, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 2020 (Studie o rukopisech. Monographia).
- ČERVENKA, Stanislav, *Poznámky k olomouckým liturgickým a hudebním rukopisům z doby před 13. stoletím = Historická Olomouc a její současné problémy*, 8(1990).
- ČERVENKA, Stanislav, *Nejstarší dochované liturgické hudební pramen = Dějiny Olomouce I*, szerk. Baletka, Tomáš, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, 2009.
- CLÉMENT, Jean-Marie, COPPIETERS ’T WALLANT, Bertrand, MOELLER, Edmond Eugène, *Corpus orationum = Corpus Christianorum Series Latina*, 160 A–M, Turnhout, Brepols, 1993.
- Codex diplomaticus Arpadianus continuatus: Árpád-kori új okmánytár*, szerk. Wenzel Gusztáv, Pest, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, 1860 (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria, 6).
- CZINÁR Mór, *Index Alphabeticus Codicis diplomatici Hungariae per Georgium Fejér editi*, Pest, Emich, 1866 (Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis).
- DANČUO, Milan, *Sacramentarium Zagrebiense. Studio ed edizione liturgica del codice MR 126 della Biblioteca Metropolitana di Zagabria*, Roma, Pontificio Ateneo Sant’ Anselmo – Editoriale Romani, 2024 (Sapientiam quaerere 1).
- DARRAGON, Benoit, DESHUSSES, Jean, *Concordances et tableaux pour l’étude des grands sacramentaires*, Fribourg Suisse, Éditions Universitaires, 1982 (Spicilegium Friburgense. Subsidia, 9–14).
- DEDEK Crescens Lajos, KNAUZ Nándor, *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, Esztergom, Argumentum Kiadó, 1874, II. 184.
- DELL’ORO, Ferdinando, ROGGER, Iginio, *Monumenta liturgica ecclesiae Tridentinae saeculo XIII antiquiora*, Trento, Società studi trentini di scienze storiche, 1983 (Collana di monografie edita dalla società per gli studi trentini, 38, 1–2).
- DÉRI Balázs, *Missale Strigoniense 1484, id est Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koburger, anno Domini*

- MCCCCCLXXXIII (RMK III 7), Bp., Argumentum Kiadó, ELTE BTK Latin Tanszék, 2009 (Monumenta Ritualia Hungarica, 1).
- DESHUSSES, Jean, *Le sacramentaire grégorien, Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*, Fribourg Suisse, Éditions Universitaires, 1971 (Spicilegium Friburgense, 16), I. 177.
- DESHUSSES, Jean, DUMAS, Antoine, *Liber sacramentorum Gellonensis*, 2 köt., Turnhout, Brepols, 1981 (Corpus Christianorum Series Latina, 159–159A).
- DOBSZAY László, *Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája = Zenetudományi Dolgozatok*, 6(1984), 7–12.
- DOBSZAY László, *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, Zenetudományi Intézet, 2000 (Musicalia Danubiana Subsidia, 1).
- DOLD, Alban, *Das Prager Sakramentar*, Beuron, Kunstverlag, 1949 (Texte und Arbeiten, 38/42).
- DRUGA, Marek, *Benediktínske kláštory a ich donátori v arpádovskom Uhorsku*, Bratislava, Historický ústav SAV, 2023, 113–114.
- EUBEL, Konrad, *Hierarchia catholica medii aevi, sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta*, Münster in Westfalen, Regensburg, 1960.
- F. ROMHÁNYI Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*, Bp., Pytheas, 2000.
- FLODR, Miroslav, *Skriptorium olomoucké = Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica 65, Praha, Státní pedagogické Nakladatelství*, 1960, 181–183.
- FÖLDVÁRY Miklós István, *Ordinarius Strigoniensis impressum pluries Nurembergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520 (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238)*, Bp., Argumentum, 2009 (Monumenta Ritualia Hungarica, 2).
- FÖLDVÁRY Miklós István, *A Hartvik-agenda és a Német-római pontifikále = Hagymány és megújulás a liturgiában és zenéjében. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai*, szerk. Kovács Andrea, Bp., Magyar Egyházzenei Társaság – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszék, 2012, 147–158.
- FÖLDVÁRY Miklós István, *Az esztergomi benedikcionále, Irodalom és liturgia az államlapítás-kori Magyarországon*, Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2014 (Műhelytanulmányok, 1).
- FÖLDVÁRY Miklós István, HORVÁTH Balázs, *Beyond the Gradual, An Analysis of the Recited Layers of Mass Propers and the Impact of Regensburg on the Early Hungarian Liturgy = Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 56(2015), 161–172. (DOI: <https://doi.org/10.1556/6.2015.56.2.4>).
- FÖLDVÁRY Miklós István, *Egy úzus születése I. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században*, Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2017 (Műhelytanulmányok, 4).
- FÖLDVÁRY Miklós István, *Accessus altaris, A mise-előkészület változatai és egy liturgikus hungarikum = Mestereknek gyengyének, Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik szüle-*

- tésnapjára, szerk. Hende Fanni, Kisdi Klára, Korondi Ágnes, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Szent István Társulat, 2020, 385–401.
- FÖLDVÁRY Miklós István, *Usuarium: A Guide to the Study of Latin Liturgical Uses in the Middle Ages and the Early Modern Period. I. Preliminaries. II. The Mass*, Bp., ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2023.
- FÖLDVÁRY Miklós István, *Egy úzus születése II. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században* (folyamatban).
- FRIEDRICH, Gustavus, *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae iussu comitiorum regni Bohemiae*, Praha, Wiesner, 1904.
- GAMS, Pius Bonifacius, *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae quotquot innotuerunt a beato Petro apostolo*, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1957.
- GOMBOS Ferenc Albin, *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI*, Bp., Nap, 2005.
- GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, Bp., Akadémiai, 1963, II.
- HILLNER, Julia, *Helena Augusta: Mother of the Empire = Women in Antiquity*, Oxford – New York, Oxford University Press, 2022, 248. (DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190875299.001.0001>)
- HOLL Béla, *Spiritualitas dominorum ultramontanorum. Sulla poesia medievale liturgica in Ungheria e sul suo riflesso europeo = Storia religiosa dell'Ungheria*, Milano, La Casa di Matrona, 1992, 123–137.
- HORVÁTH Balázs, *A Pray-kódex kalendáriuma és szanktoráléja európai összehasonlításban = Írások a Pray-kódexről*, szerk. Uő és Bartók Zsófia Ágnes, Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2019 (Műhelytanulmányok, 5), 47–63.
- HORVÁTH Balázs, *Missals of Regensburg and Zagreb, The Impact of Regensburg on the Early Hungarian Liturgy = Gottesdienst in Regensburger Institutionen*, 2021, 217–226.
- HORVÁTH Balázs, *A Pray-kódex liturgikus összefüggései és filológiai problémái*, Bp, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2022.
- HORVÁTH István, *Az esztergomi Várhegy régészeti kutatása, 1966–1999 = In medio regni Hungariae, Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”, szerk. Benkő Elek, Orosz Krisztina, Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2015, 193–256.*
- HORVÁTH Richárd, *A favár rejtélye, avagy mennyire régi Újvár vára? Németújvár várának „vélelmezett” története a kezdetektől a 13. század végéig = Castrum*, 18(2015), 1–2. sz., 5–24, 6–19.
- Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről = Szegedi középkortörténeti könyvtár 28*, szerk. Thoroczky Gábor, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2018.
- JUNGSMANN, Josef Andreas, *Missarum sollemnia, Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, Bonn, Nova & Vetera, 2003, I. 104–106.
- KISS Gábor, ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, *A Héder nemzetség korai birtokai Vas vármegyében és a küszéni bencés apátság = Örökség és küldetés, Bencések Magyarországon*, szerk. Illés Pál Attila, Juhász-Laczik Albin, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség Kiadó, 2012 (Rendtörténeti konferenciák, 7), 172–180.
- KNAUZ Nándor, *Kortan hazai történelmünkhöz alkalmazva*, Bp., Akadémiai, 1876.

- KNIEWALD, Dragutin, *Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a = Magyar Könyvszemle*, 65(1941a), 1–21.
- KNIEWALD, Dragutin, *Esztergomi Benedictionale (XI. század) = Magyar Könyvszemle*, 65(1941b), 213–231.
- KOHOUT, Štěpán, *Sbírka rukopisu metropolitní kapituly Olomouc. Soupis iluminací 10.–18. století. Katalog*, Opava, Zemský archiv v Opavě, 2001.
- KOHOUT, Štěpán, *Kde voni pergamen: ctenactero navstev rukopisne knihovny olomoucke kapituly*, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, 2009.
- KOVÁCS Andrea, *Gaude felix Hungaria? Szent Ilona/Heléna magyarországi kultuszáról = Magyar Egyházzene*, 20(2012), 267–288.
- KOVÁCS Andrea, *Graduale Francisci de Futhak 1463. Átírás*, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2021 (*Musica Sacra Hungarica*, 4/2).
- KOVÁCS Éva, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*, *A Magyar Névarchívum Kiadványai* 48, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.
- KUBÍNOVÁ, Kateřina, *The Olomouc Sacramentary CO 584*, Berlin, De Gruyter (előkészületben).
- KUMOROVITZ Lajos Bernát, *A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka, XI–XII. = Századok* 97(1963), 1–31.
- LIETZMANN, Hans, *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar*, Münster in Westfalen, Aschendorff, 1958 (*Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen*, 3).
- Magyar–latin misszále az év minden napjára a római misekönyv szerint*, Bp., Stephaneum, 1933.
- MAKK Ferenc, *III. Béla és Bizánc = Századok*, 116(1982), 33–61.
- MÁTYUS Norbert, *A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez = „Gondold tovább ezt a kis kóstolót”, Olasz–magyar filológia*, Bp., Balassi, 2017, 76–87.
- Misekönyv a Missale Romanum szerint latin–magyar szöveggel liturgikus magyarázatokkal és imákkal*, Bp., Ős-Kép, 2021.
- MOHLBERG, Leo Cunibert, *Liber sacramentorum Romanae aeclesiae ordinis anni circuli. (Cod. Vat. Reg. Lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56. (Sacramentarium Gelasianum))*, Roma, Herder, 1960 (*Rerum ecclesiasticarum documenta. Series maior. Fontes*, 4).
- MOHLBERG, Leo Cunibert, *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Überlieferung (Codex Sangall. No. 348)*, 3. verbesserte Auflage, 1971, Münster in Westfalen, Aschendorff, 1918 (*Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen*).
- MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 2. kiad., Bp., Akadémiai, 1988.
- Paradisum plantavit, Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. Takács Imre, Cséfalvay Pál, Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001, 406–460. (I. 15.)
- PARKES, Henry, *Henry II, Liturgical Patronage and the Birth of the ‘Romano-German Pontifical’ = Early Medieval Europe*, 28(2020), 104–141, 109–113. (DOI: <https://doi.org/10.1111/emed.12389>)
- PARKES, Henry, *Towards a Definition of the ‘Romano-German Pontifical’ and Back = On the typology of liturgical books from the Western Middle Ages*, szerk. Andrew Irving,

- Harald Buchinger, Münster in Westfalen, Aschendorff, 2023, (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 115), 275–302.
- Püspökök, káptalanok, tizedek, Tanulmányok, szerk. Thoroczkay Gábor, Pécs, Kronosz, 2020.
- RADÓ Polikárp, *Házánk legrégibb liturgikus könyve, a Szelepchényi-kódex = Magyar Könyvszemle*, 63(1939), 352–412.
- RADÓ Polikárp, *A magyar liturgia eredete a XI. században = Vigilia*, 22(1957), 391–399.
- RADÓ Polikárp, *De originibus liturgiae Romanae in Hungaria saeculi XI. = Ephemerides Liturgicae*, 11(1959), 299–309.
- REITHER, Dominik, Egilbert, *Bischof von Freising 1005–1039 = Verhandlungen des Historischen Vereins für Niederbayern*, 141. köt., Landshut, 2015, 145–183.
- RIBARIČ, Richard, SZENDREI Janka, *Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, Zenetudományi Intézet, 1982 (Musicalia Darnubiana, 1).
- SODI, Manlio, TONIOLO, Alessandro, *Missale Romanum ex decreto SS. Concilii Tridentini restitutum summorum Pontificum cura recognitum. Editio typica 1962*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2007 (Monumenta Liturgica Piana).
- SOPKO, Július, VALACH, Július, *Codex Nitriensis. Nitriansky kódex*, Martin, Matica slovenská, 1987 (Dokumentácia séria, Faksimile)
- SÓLYMOS Szilveszter, *Szent Villebald barokk kori kultusza Ravazdon = Szent-kép-kultusz, Tudományos konferencia, Győr, 2001*, szerk. Székely Zoltán, Győr, Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004 (Arrabona 42/1), 41–48.
- STAMLER Ábel, *Parallels between the Monastic Ordines of Pontificals from Veszprém and Regensburg = Gottesdienst in Regensburger Institutionen. Zur Vielfalt Liturgischer Traditionen in Der Vormoderne*, szerk. Harald Buchinger, Sabine Reichert, Regensburg, Schnell & Steiner, 2021, (Forum Mittelalter) 227–239.
- SZENDREI Janka, *A „Mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Bp., Balassi, 2005.
- Szent Demeter, Magyarország elfeledett védőszentje*, szerk. Tóth Péter, Bp., Balassi, 2007.
- SZENTPÉTERY Imre, *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, Bp., Nap, 1999, I.
- Uros apát és műve, *Egy tevékeny élet Szent Márton szolgálatában*, szerk. Szovák Kornél, Takács Imre, Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 2024.
- VARGA Benjámin, *Agendarius Strigoniensis 1583, 1596*, Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2022 (Műhelytanulmányok, 8).
- Ve stopách sv. Benedikta: sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči*, szerk. Jan, Libor, Obšusta, Petr, Brno, Matice moravská ve spolupráci se Západoomoravským muzeem v Třebíči, 2002 (Vydání 1, Disputationes Moraviae 3).
- WEIS, Johann Nepomuk, *Fontes rerum Austriacarum. Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde*, Wien, Böhlau, 1971, (Diplomataria et acta Diplomataria et acta, 16).

WESTWELL, Arthur, *The Carolingian Sacramentaries of Saint-Amand: Art, Script, and Liturgical Creativity in an Early Medieval Monastery*, Berlin, De Gruyter, 2024, 39–84. (DOI: <https://doi.org/10.1515/9781501517563>)

ZAVODSZKY Levente, *A Szent Istvan, Szent Laszlo es Kalman korabeli torvenyek es zsinati hatarozatok forrasai, Fuggelek: a torvenyek szovege*, Bp., Szent Istvan Tarsulat, 1904.

ZEMEK, Metodej, *Z bohatstvı olomouckych rukopisu 1951–1953 = Sbornık SLUKO oddıl B (I)*, Olomouc, 1954, 133–144.

Foldvary, Miklos Istvan

Hungary’s first liturgical book, the *Sacramentarium Ungrorum*

For a long time, it seemed that Hungary’s first extant liturgical books were the Esztergom Benedictional and the Chartvirgus Pontifical, now preserved in Zagreb, both from the end of the 11th century. In 2023, however, we learned from Czech colleagues about a Sacramentary of the Olomouc Cathedral Chapter under the shelfmark CO 584. With an indisputable Hungarian origin, it probably dates from the first half of the 11th century and thus can be considered Hungary’s first surviving service book. The Hungarian origin of the codex is attested by the solemn oration for the king on Good Friday, which prays for the empire of the Hungarians (*imperium Ungrorum*). By examining a wide range of parallels, the paper concludes that adapting the text to local circumstances, especially in this period, is rather unique, and thus decisive as to the origin of a source. The author suggests that further research should refer to the Olomouc codex CO 584 by the shorthand *Sacramentarium Ungrorum* (SU). The Hungarian origin has been acknowledged in Czech literature, too, but until recently it was believed that the codex already moved to Olomouc in the 1070s. It was Kateřina Kubınova, who recently drew attention to the early 13th-century entries in the manuscript’s calendar, including references to a bishop of Gyor (*Rabanensis episcopus*) and a certain Abbot Sebastian. The latter is identified by the Czech art historian as the contemporary abbot of Kuszen (Gussing, Nemetujvar), thus confirming the manuscript’s lasting presence on Hungarian soil. The current study does not take a position on these entries, but it finds that the 12th-century Mass of Saint Helena, inserted at the end of the calendar, only corresponds to formularies documented from Hungary, thus confirming, at least for the 12th century, that the codex was still there. Finally, the study places CO 584 in the context of Hungarian and European liturgical history, setting out directions for further research. It states that it belongs to a type of Gregorian Sacramentary richly infused with Gelasian material, to which the contemporary Sacramentaries of Regensburg do. The embolismus in the Mass ordinary follows a Freising model, and the most peculiar feast in the sanctoral is that of Bishop Willibald of Eichstatt, clearly indicating a Bavarian cultural background behind the manuscript. However, neither the structure of the book, nor its contents, nor its selection of items, can be derived from any of the Bavarian parallels known so far. Nor has it been possible to find any direct connection between CO 584 and later Hungarian Sacramentaries or Missals. On this basis, the author concludes that the codex is either a witness to an early, not yet individualised period of Hungarian liturgy, or an isolated relic of a monastic tradition not recorded later, possibly the Use of Pannonhalma.

Keywords: Middle Ages, Olomouc, liturgy, Sacramentary, Helena, Good Friday.